

ЛЕОНІД ЗАЛІЗНЯК

ЖИТОВЦІ НА ПІВНІЧНОГО ОЛЕНЯ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ

До історична Європа пережила драматичний період різких змін клімату, катастрофічних повеней і радикальної перебудови ландшафтів. Ці катаклізми були зумовлені планетарним потеплінням, швидким таненням великого Скандинавського льодовика, що відкрило шляхи для колонізації людиною величезних просторів північної Євразії. Цю добу в історії первісної Європи археологи називають фінальним палеолітом, а палеозоологи – добою північного оленя. Фінальний палеоліт припадає на останні три тисячоліття льодовикової доби (13–11 тис. років тому), коли льодовик відступив з Південної Балтії на Скандинавський півострів. Радикальні зміни клімату в цей час сталися й на Волині.

Історія вивчення. Вивчення фінального палеоліту та мезоліту Волині понад 100 р. тому розпочав Микола Біляшівський розвідками уздовж Західного Бугу. У 1920-х роках стоянки цієї доби на Східній Волині, в басейнах Ірші та Ужа, вивчали Марія Мушкет та Іван Левицький.

У міжвоєнні роки вагомий внесок у пошук пам'яток зробили польські дослідники: Ян Брик відкрив

фінальнопалеолітичні стоянки на Стирі й Західному Бугу, Людвік Савицький – на Случі та Горині. Особливо плідними були розкопки Стефана Круковського в 1938 р. біля оз. Нобель. Численні знахідки з 15 стоянок дослідник вивіз до Варшави і за тими матеріалами виділив нобельський варіант свідерської культури заключної пори фінального палеоліту. Пізніше ці колекції були опубліковані ним разом із картою свідерських пам'яток Волинського Полісся¹.

У 70-х роках в районі оз. Нобель свідерські стоянки вивчали білоруський дослідник Володимир Ісаєнко та археолог зі Львова Роман Грибович. Значні розвідувальні роботи у Волинському та Житомирському Поліссі протягом 70–80-х років здійснили Григорій Охріменко та Валерій Пясецький. Завдяки їхнім багаторічним зусиллям відкрито й досліджено значну кількість фінальнопалеолітичних пам'яток – Великий Мідськ, Мала Осниця, Рудня, Балаховичі, Грушвиця, Розничі, Самари, Глуша, Лютка

¹ Sulgostowska Z. Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemana i Dniestru u schyłku pleistocenu. Warszawa, 1989.

(Острів) та ін.¹ Упродовж 1983–1990-х років на Волині працювала Поліська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Леоніда Залізняка. Важливі результати отримано упродовж багаторічних досліджень на кущах стоянок Нобель, Перволока, Омит, Лютка, Березне, Сенчиці, Данилове, Люботинь, Люб'язь, Мульчиці, Красносілля та особливо на повністю розкопаних свідерських стоянках Прибір 13, Березне 6, 14 і 15, Тутовичі 3 і 4. Вони підсумовані в низці праць, де одночасно висвітлено як проблеми фінального палеоліту Полісся, так і доробок вчених-дослідників з цього питання².

Формування Поліської низовини. Щоб уявити, в яких умовах жили тодішні люди, нагадаємо: Волинь займає південно-західну частину Поліської низовини та Волинську височину, що прилягає до Полісся з півдня. Східна Волинь, Житомирське Полісся здіймаються над заболоченими низовинами, оскільки є рештками зруйнованого дуже давнього гірського масиву.

Полісся та прилеглі до нього низовини є східною частиною зони зандрових (себто піщаних) Середньоевропейських низовин, що охоплюють величезні простори від Великобританії через північ Німеччини, Польщі та Полісся до Верхньої Волги. Ця зона заболочених піщаних низовин середньої смуги Європи, що простяглася із заходу на схід на 3 тис. км, примикала з півдня до крижаного щита останнього вюрмського зледеніння, яке

датується 74–10 тис. років тому. Саме льодовик був визначальним чинником у формуванні зандрових низовин Європи, зокрема й Поліської.

Крижаний щит, що над Скандинавією сягав товщини в кілька кілометрів, пульсував залежно від змін клімату. У вологі та холодні періоди льодовик просувався далеко на південь, у теплі, сухі – відступав на північ. Через це смуга вздовж південного краю крижаного щита була мертвою пустелею, зритою кригою. Пульсуючі переміщення краю льодовика знищували рослинність, лишаючи кряжі з уламків принесених ним гірських порід, піску та глини. Ці так звані морени перемивалися талою водою з крижаного щита, через що значні території Північної Європи вкрилися піщаними наносами – зандрами. Таким чином, біля південного підніжжя льодовика на території, що охоплювала безкраї рівнини від Темзи до верхів'їв Волги, сформувалася смуга зандрових низовин зі своєрідними природно-ландшафтними умовами. Типовими серед них є Північнонімецька, Польська, а також Поліська, що охоплює північ України та південь Білорусі.

Ця смуга зандрових низовин Європи приблизно збігається з моренним поясом рисського та вюрмського зледеніння. Суттєву роль у її формуванні відіграв вітер. Холодне важке повітря з крижаного щита рухалося на південь, на місце легких і теплих повітряних мас Середземномор'я. Потужні й холодні сухі вітри з боку льодовика здіймали дрібний пил з пустельних зандрових рівнин і зносили його на південь. Віддаляючись від льодовика, вітри слабшали, і пил випадав на землю, поступово формуючи лесові відклади. За час зледеніння у Центральній і Південно-Східній

¹ Охріменко Г. В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України. Луцьк, 2009. 250 с.

² Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. К., 1989. 182 с.; Його ж. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи. К., 1999. 284 с.

Європі накопичилися леси завтовшки до кількох десятків метрів. Особливо потужні леси відклалися південніше Полісся, у смузі нинішніх лісостепів. Зокрема, лесовий пил з підніжжя льодовика товстим шаром укрит Волинську, Подільську та Придніпровську височини.

Таким чином, наприкінці льодовикової епохи в Європі склалися дві природно-географічні зони – піщана (зандрова) й лесова. Межа між ними зазвичай досить чітка. Прикладом може бути південний рубіж зандрової Поліської низовини на Волині. Лесові відклади потужністю до 20 м часом утворюють справжні терасові підвищення вздовж південного краю Полісся. Низовинні ж заболочені поліські рельєфи значною мірою складаються з різних водно-льодовикових відкладів і перевіяного вітрами піску. Наприкінці льодовикової доби такі перевідкладені піски утворили численні так звані параболічні дюни – дугасті піщані узвишся, які зазвичай обирали для облаштування стійбищ мисливці на північного оленя (Рис. 1, 2).

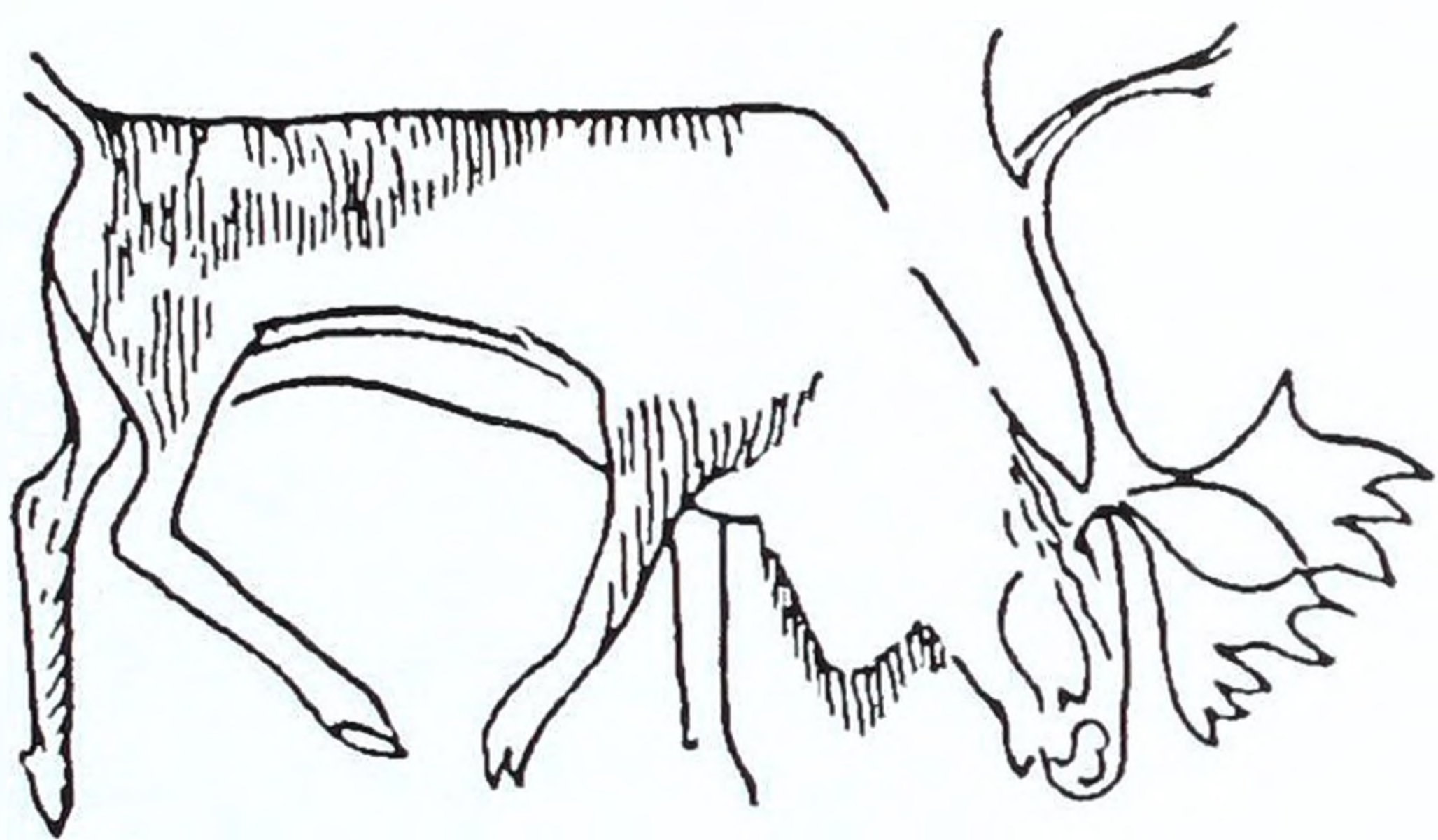

Рис. 1. Зображення північного оленя на пасовиську, виконане на жезлі з оленього рога зі стоянки Кеслерлох (Швейцарія)

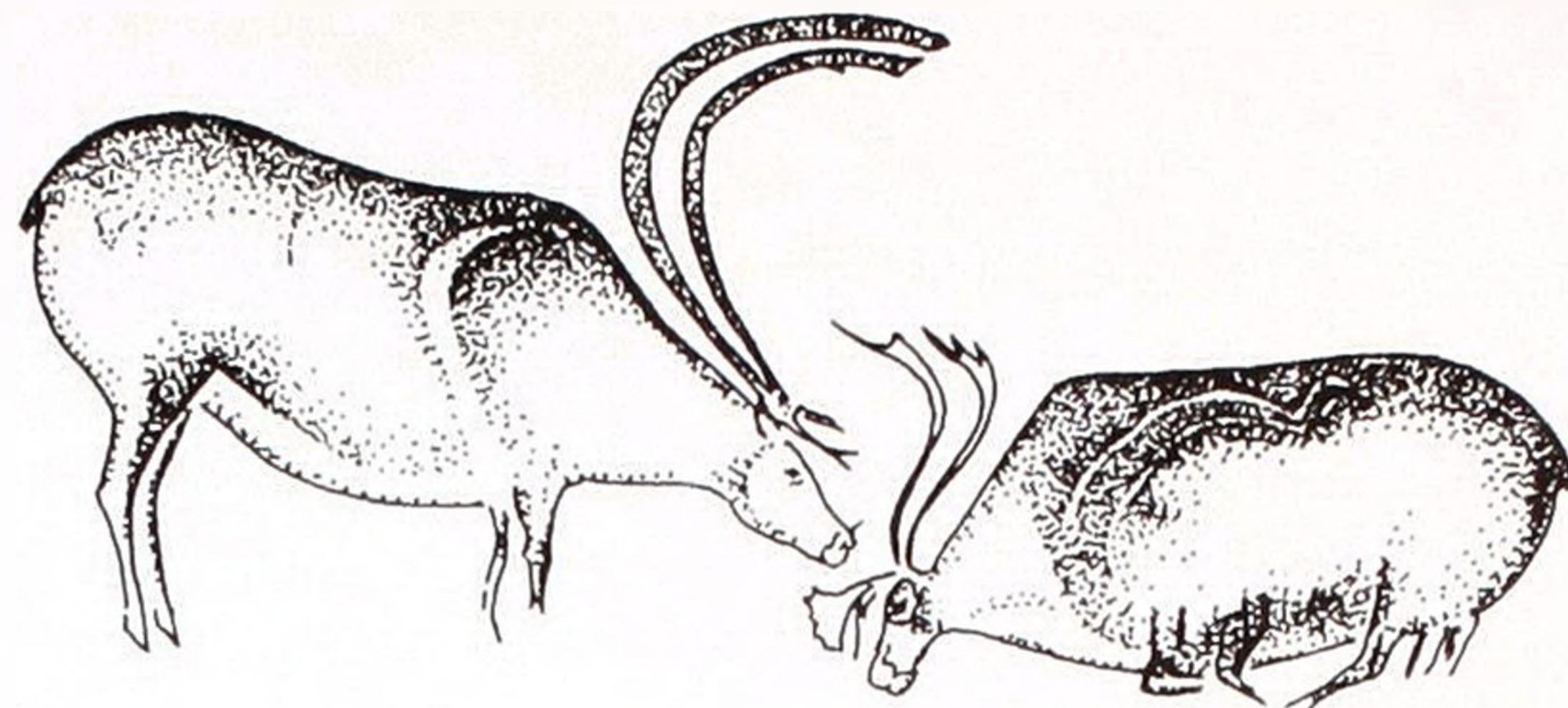

Рис. 2. Північні олені. Зображення на стіні печери Фон де Гом (Франція)

Заболочені низовини Полісся на півдні різко переходять в узвишся, де під шаром чорнозему залягає багатометрова товща лесу. Суттєві розбіжності між фізико-географічними умовами Полісся та лесових плато України зумовили те, що південна межа Полісся, починаючи від кінця льодовикової доби і до наших днів, була стабільним природно-ландшафтним рубежем, що чітко позначився й на етнокультурній карті регіону.

Холодні вітри з льодовика після його танення 10 тис. років тому змінили вологі й теплі вітри з Атлантики, що зумовили відносно м'який і вологий клімат Середньоевропейських зандрових низовин у наші часи. Внаслідок цього на зандрових низовинах Європи (від Англії на заході до Середньоруської височини на сході) склалися природно-ландшафтна зона лісів помірного поясу зі схожими природно-кліматичними умовами. Вони характеризуються низовинним рельєфом, піщаними ґрунтами, полишеними льодовиком і перевіяними вітром, значною зволоженістю та заболоченістю, м'яким і вологим помірним кліматом, поширенням хвойних і змішаних лісів.

Ця природно-кліматична зона стала передумовою для поширення на

величезних просторах середньоевропейських рівнин, починаючи з фінального палеоліту та доісторичних часів, схожих типів господарської діяльності, що споріднюють культуру їхнього населення. Зокрема, спільноти Полісся протягом останніх 12 тис. років були тісно пов'язані з тими, що заселяли Польську низовину, Центральну Європу та Південну Балтію. Крім того, культурно-історичні процеси на території Полісся визначали міграційні хвилі первісної людності, що накочувалися від кінця палеоліту на схід через басейн Вісли¹. Але повернімось до питання про природні умови на Волині за доби пізнього палеоліту.

Проблема Прип'ятського льодовикового озера. Як наголошувалося, фінальний палеоліт був добою катастрофічних повеней, сліди яких простежуються й у Волинському Поліссі. Маємо на увазі так зване Прип'ятське (або Поліське) прильодовикове озеро, про наявність якого в басейні однойменної річки Прип'яті свідчать потужні озерні відклади, виявлені білоруськими геологами. Концепцію Прип'ятського озера доби плейстоцену розробляли дослідники протягом усього ХХ ст. Суттєвий внесок у вивчення цього озера та його періодичних проривів у долину Дніпра останнім часом зробив київський палеогеограф Василь Пазинич². Сутність його гіпотези полягає в наступному.

Тривале відкладання крижаної маси в періоди похолодань призводило до накопичення величезної потенційної енергії, яка довгий час консервувалася в тілі

льодовиків у холодні періоди. Потепління ж спричинювали танення криги, себто вивільнення накопиченої у них потенційної енергії, яка швидко переходила в кінетичну енергію бурхливих водяних потоків.

Уздовж південного краю льодовика формувалися гігантські кряжі фронтальних морен. Сягаючи у висоту до кількох десятків метрів, вони паралельними рядами простягалися на сотні кілометрів уздовж краю льодовикового щита, підпираючи воду з його поверхні, що інтенсивно накопичувалася через потепління. Через це в моренній зоні зледеніння, що простягалася на тисячі кілометрів у широтному напрямку через північ Німеччини, Польщу, Білорусь на Верхню Волгу та далі на північний схід, виникали численні прильодовикові озера, що нерідко утворювали каскади між паралельними моренними пасмами. У періоди потеплень поверхня крижаного щита інтенсивно танула і величезна маса води переповнювала озера та, прориваючи моренні загати, неслася бурхливими потоками. Потрапляючи в долини річок, ці потоки з льодовика спричинювали потужні гідравлічні удари, які суттєво переоформлювали не тільки русла річок, а й краї їхніх долин.

Таким чином, періоди танення та деградації льодовиків супроводжувались утворенням численних прильодовикових озер, катастрофічними повенями, грандіозними зсувами та селевими потоками, затопленням величезних ділянок материкових шельфів через різке підняття рівня світового океану, що відбувалося внаслідок надходження тисяч кубічних кілометрів води з льодовиків. Оточена узвишшями Поліська низовина на південному сході має вихід у долину Дніпра, що було передумовою неодноразового прориву

¹ Залізник Л. Л. Стародавня історія України. К., 2012. С. 446–466.

² Пазинич В. Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. Ніжин, 2007.

Рис. 3. Поліське льодовикове озеро 13 тис. років тому
Умовні позначки: 1 – дельта прориву; 2 – морена

прильодовикових озер, вода з яких по долині Дніпра потрапляла в Чорне море. Останній прорив Поліського прильодовикового озера в долину Дніпра стався наприкінці льодовикової доби.

Прип'ятська низовина, по якій нині тече Прип'ять та її допливи, має форму блюдця, східний край якого обмежували кряжі льодовикових морен у районі м. Мозир, що на Нижній Прип'яті (Рис. 3). Мозирські морени утворилися за максимуму дніпровського (рисського) зледеніння приблизно 300–250 тис. років тому. Пасма їх здіймаються над Прип'ятською западиною на 30–50 м і перекривають Прип'яті вихід на схід, у долину Дніпра, що плине в південному напрямку, – до Чорного моря. Блюдцеподібна западина на місці нинішньої Прип'яті та її допливів з природною моренною греблею на сході створила передумови для утворення і тривалого існування Прип'ятського прильодовикового озера.

Західний край озера Василь Пазинич розміщує у районі нижньої течії Стоходу (де абсолютна висота сягає 143 м над

рівнем моря), з якої відбувався стік надлишків озерної води в Західний Буг і далі у Віслу. Окресливши межі водойми за цією гіпсометричною* відміткою (Рис. 3), дослідник визначив приблизні межі озера: 300 км із заходу на схід (від гирла Стоходу до с. Юровичі) та 130 км у меридіональному напрямку за максимальної глибини понад 20 м у східній частині. Отже, озеро було відносно неглибоким, проте мало величезну площу і накопичило значні маси води з льодовиків. Якщо за середню глибину водойми прийняти 10 м, то виходить, що обсяг води в ній становив приблизно 400 км³.

Чергове потепління наприкінці льодовикової доби зумовило надходження значної кількості талої води та прорив природної моренної греблі в нижній течії Прип'яті. Витік сотень кубічних кілометрів води в Дніпро мав катастрофічні наслідки не тільки для його долини, а й для тамтешніх мешканців. Наприкінці

* Гіпсометрія – метод вимірювання і відображення на карті рельєфу земної поверхні.

цієї доби потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренному кряжі біля с. Юровичі в нижній течії Прип'яті величезну кількість моренних відкладів (піску, гравію та глини). В. Пазинич відшукав сліди дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу. На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної загати біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку, в бік Дніпра (Рис. 3). Через занесення відкладів з дна озера в русло Дніпра його річище відсунулося на 10–12 км на схід. Старе ж русло Дніпра нині представлено системою боліт, які з'єднує невеличка р. Брагинка, що впадає у Київське море з півночі.

Насичена піском, гравієм і глиною величезна маса води з Поліського озера покотилася по долині Дніпра на південь, у Чорне море, руйнуючи схили терас і лишаяючи на дні долини потужні відклади. Геоморфологи* вбачають сліди цього руйнівного потоку в рельєфі нинішньої долини Дніпра аж до його гирла. Зокрема, катастрофічна повінь з Полісся, на думку Пазинича, сформувала багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, де нині знаходиться містечко Конча-Заспа, а також відомі Олешківські піски під Херсоном на півдні.

Визначити час катастрофічної повені, що прокотилася по долині Дніпра з Полісся до Чорного моря, можна за археологічними пам'ятками, розміщеними на піщаних відкладах потоку чи на колишньому

дні озера. На час дренажу** Прип'ятського озера вказують знахідки типових знарядь свідерської культури фінального палеоліту (11 тис. років тому) на піщаних узвишсях над Середньою Прип'яттю, де колись знаходився центр озера. Зокрема, їх знайдено поблизу сіл Дорошевичі та Лясковичі, а біля с. Мойсейовичі, на піщаному пагорбі в місці впадіння Уборті в Прип'ять, виявлено не тільки свідерські, а й давніші черешкові наконечники типу Красносілля та Лінгбі, які датують кінцем 12 – початком 11 тис. років тому.

Знахідки показових виробів свідерської культури по Нижній Прип'яті біля сіл Рожава та Білосорока (на досить низьких рівнях краю першої надзаплавної тераси річки) також свідчать про дренаж озера в часи до 11 тис. років тому. Адже інакше ці пам'ятки були б змиті селевим потоком з місця прориву.

Великий науковий інтерес становить власне місце прориву Прип'ятським озером Мозирського моренного кряжа, що за 20 км на південний схід від Мозира (Рис. 3). Води прильодовикового озера промили в довгому кряжі заввишки в кілька десятків метрів своєрідні ворота завширшки 2,5 км, через які нині тече Прип'ять. Безпосередньо у воротах прориву розміщене с. Юровичі, на південно-західній околиці якого на піщаному узвишші, що на кілька метрів здіймається над заплавою Прип'яті, зібрано виразну серію характерних наконечників свідерської культури. Зрозуміло, що свідерці могли мешкати біля воріт прориву озера тоді, коли його вже не існувало, а по колишньому озерному дну протікала Прип'ять.

* Геоморфологія – наука про рельєф земної поверхні, його походження, розвиток та господарське використання.

** Дренаж – осушування ґрунту за допомогою системи траншей, підземних труб, каналів і каналів.

Рис. 4. Зображення стада оленів на стіні грота Тейєт (Франція)

Таким чином, виразні свідерські матеріали зі стоянок на Нижній та Середній Прип'яті (Лясковичі, Мойсейовичі, Юровичі, Дорошевичі, Білосорока) переконливо свідчать, що в останньому тисячолітті льодовикової доби (11 тис. років тому) Поліського озера вже не було, а його територію успадкувала Прип'ять з допливами.

Визначення часу прориву Поліського прильодовикового озера в долину Дніпра – справа майбутнього. Однак можна припустити, що цю катастрофічну подію стимулювало надходження до озера величезної кількості води, яка й могла прорвати греблю. На нашу думку, прорив Поліського озера могло спричинити потепління, що сталося 13,5 тис. років тому (так зване потепління Рауніс). З ним пов'язують значні природні зміни в Європі – саме тоді вимерли мамонти та небувало поширилися північні олені (Рис. 4).

Наслідком цього потепління було танення льодовика, що супроводжувалося надходженням величезної маси води з крижаного щита в прильодовикові озера зандрової зони. Бурхливі потоки води з льодовика зумовили прорив Прип'ятським озером Мозирського кряжа та винесення величезних обсягів піску, гравію та глини в східному напрямку. Це понизило рівень дна східної частини озера та спрямувало стік води з його колишньої території не

на захід, як раніше, а на схід – у долину Дніпра. Так створилися умови для формування нинішнього басейну Прип'яті, яка, власне, й утворилася після та внаслідок полісько-дніпровської катастрофи фінального палеоліту. Грандіозна повінь, спричинена проривом Прип'ятського озера близько 13 тис. років тому, була останнім природним чинником, що суттєво вплинув на формування нинішньої долини Дніпра в межах України.

У Волинському Поліссі на місці колишнього прильодовикового озера нині нараховується близько 300 озер (Рис. 5), на піщаних узвишсях навколо яких полюбляли облаштовувати стоянки мисливці фінального палеоліту. На думку більшості дослідників, озера мають карстове походження, тобто вони виникли в западинах, що утворилися внаслідок розчинення водою крейдяних відкладів мезозойського періоду. Однак В. Пазинич пов'язує волинські озера не з карстом, а з Прип'ятським прильодовиковим озером. На думку вченого, на промерзлу взимку поверхню озера навесні потрапляли з льодовика величезні обсяги води. Розмиваючи кригу озера, вода утворювала гігантські круговерті або чорторії, які вимивали в дні озера великі лійкоподібні заглибини, які після дренажу Прип'ятського озера перетворилися на озера. Тож зовсім не

Рис. 5. Озеро Нобель на Рівненщині

випадково вони мають округлу форму й оточені брустверами викинутого чорто-риєм піску та перемолотої й обкатаної водою крем'яної гальки.

Природно-кліматичні умови наприкінці доби зледеніння. Зменшення площі льодовика призвело до різкого послаблення північних вітрів зі Скандинавії, що доти зумовлювали надзвичайно холодний і сухий клімат прильодовикової смуги Європи. Над Атлантикою почали зароджуватися циклони, що періодично несли на схід Європейського континенту теплі та вологі маси повітря. Взимку це призводило до різкого зростання товщі снігового покриву та періодичних відлиг. Товстий сніговий покрив різко погіршив доступ мамонтів до пасовиськ, а заметілі та ожеледиці – всіх травоїдних. Щільна вовна мамонтів (Рис. 6), вівцебиків, вовнистих носорогів і бізонів, розрахована на холодний, але сухий клімат, намокала під час відлиг, а із заморозками – змерзлася, що й призводило до загибелі тварин.

Ці природні чинники, а також діяльність первісних мисливців призвели до вимирання мамонтів та інших холодолюбних травоїдних у прильодовиковій Європі

близько 13 тис. років тому. Місце мамонтів на засніжених просторах середньої смуги Європи зайняли величезні стада північних оленів (Рис. 4), краще пристосованих до заболочених тундр і здатних добувати корм з-під снігу завтовшки до 70 см. Тож мисливці прильодовикової Європи переорієнтувалися у полюванні на оленів, через що останні тисячоліття льодовикової доби (фінальний палеоліт) і називають добою північного оленя.

Звільнення від льодовика Південної та Південно-Східної Балтії 13 тис. років тому призвело до висушення величезної кількості прильодовикових озер, зокрема Поліського. З'явилися умови для заселення

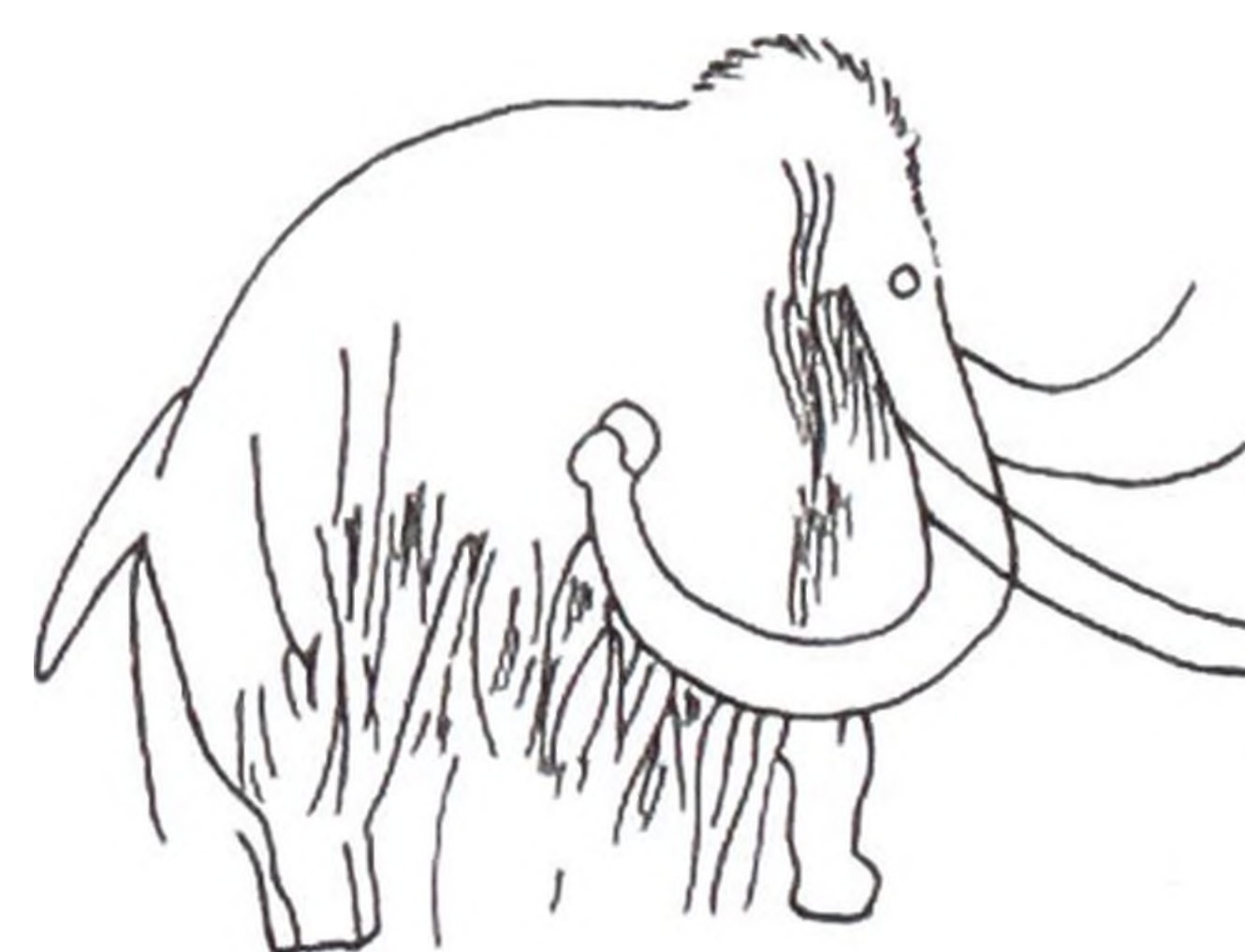

Рис. 6. Зображення мамонта на стіні печери Комбарель (Франція)

людиною безкраїх зандрових низовин, що простягалися вздовж краю льодовика. Але придатними для проживання людей середньоєвропейські низовини, зокрема й Поліська, стали не одразу, а лише в середині фінального палеоліту близько 12 тис. років тому.

Палеогеографічні дані свідчать, що на початку фінального палеоліту середньоєвропейські зандрові низовини внаслідок спричиненої таненням льодовика зміни водного режиму перетворилися на непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом. Розмерзання ґрунту під час потеплінь у низовинах зумовлювало заболочення значних територій, нездоланих для людей. Нинішня гідросистема лише почала формуватися, а мілкі русла річок не сприяли дренажу зандрових рівнин. Тож заозерені та заболочені території, зокрема й Волинське Полісся, були непридатними для життєдіяльності людей.

Проте вже в середині фінального палеоліту тут почався процес поліпшення природно-кліматичних умов. Поглиблення річкових долин сприяло дренажу низовинних територій, а також спричинило формування сухих піщаних борових терас, придатних для влаштування стоянок. А так зване Аллередське потепління 12 тис. років тому стимулювало розвиток рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширення далеко на північ популяції північних оленів. Так у другій половині фінального палеоліту склалися умови для заселення Поліської низовини, зокрема й Волинського Полісся.

Тоді, в останнє тисячоліття льодовикової доби, в Південній Балтії та Поліссі панував холодний і сухий клімат. Його

зумовило Балтійське льодовикове озеро, що заповнювало ложе нинішнього Балтійського моря. Відступ південного краю Скандинавського льодовика з Південної Балтії, що розпочався 13,5 тис. років тому і спричинив прорив Поліського озера в долину Дніпра, призупинився 11 тис. років тому. Його південний край стабілізувався на півдні Скандинавського півострова, а величезний крижаний язик перегордив гирло Балтії на півдні Швеції. Гігантська крижана гребля відокремила Балтійський басейн від Атлантичного океану, наслідком чого було утворення холодного Балтійського озера біля підніжжя Скандинавського льодовика. Воно живилося льодовиковими водами та стікало на схід, у Біле море. За північний берег водойми правила суцільна крижана стіна льодовика, рівень якого був на 20–30 м вищий за рівень світового океану.

Величезний холодний басейн на півночі Європи зумовив надзвичайно холодний і сухий клімат на північ від Альп, Карпат і надчорноморських степів. Цей холодний і сухий період фіналу льодовикового періоду відомий як Дріас III і датується 11 тис. років тому. Безкраї низовини середньої смуги Європи від Англії на заході до Верхньої Волги на сході займали холодні тундро-степи з незліченними стадами північних оленів. Панівне становище тундрового оленя у фауні, а заодно й у мисливстві, в останні тисячоліття льодовикової доби визначило соціально-економічну сутність спільнот фінального палеоліту¹.

Перші мешканці басейну Прип'яті. Волинська височина та узвишшя Східної Волині були заселені людьми не пізніше

¹ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. К., 1989.

150 тис. років тому, ще за доби неандертальців. На півдні та сході Волині відомі численні стоянки пізнього палеоліту. Але Волинське Полісся через вказані причини було колонізоване мисливцями лише 12–11 тис. років тому. Дивно, але це сталося не з території сусідньої Волинської височини, де стоянки мисливців на мамонтів датуються 14–13 тис. років тому (приміром, Бармаки на околиці м. Рівне), а з Південної та Західної Балтії. За характерними наконечниками стріл першопоселенцями Верхньої та Середньої Прип'яті були мисливці на північного оленя культур

Гамбург, Лінгбі та Свідер, які прийшли із заходу через басейн Вісли (Рис. 7).

Етнокультурні зв'язки найдавнішого населення Прип'ятського Полісся з Південною Балтією мали вагоме природно-кліматичне та соціально-економічне підґрунтя. Непридатна доти для життя людей Поліська низовина після дренажу Прип'ятського озера та поглиблення русел річок 12 тис. років тому почала заростати рослинністю й перетворюватися на пасовиська для північних оленів. Наголосимо, що полювання на оленів здавна відігравало суттєву роль на заході

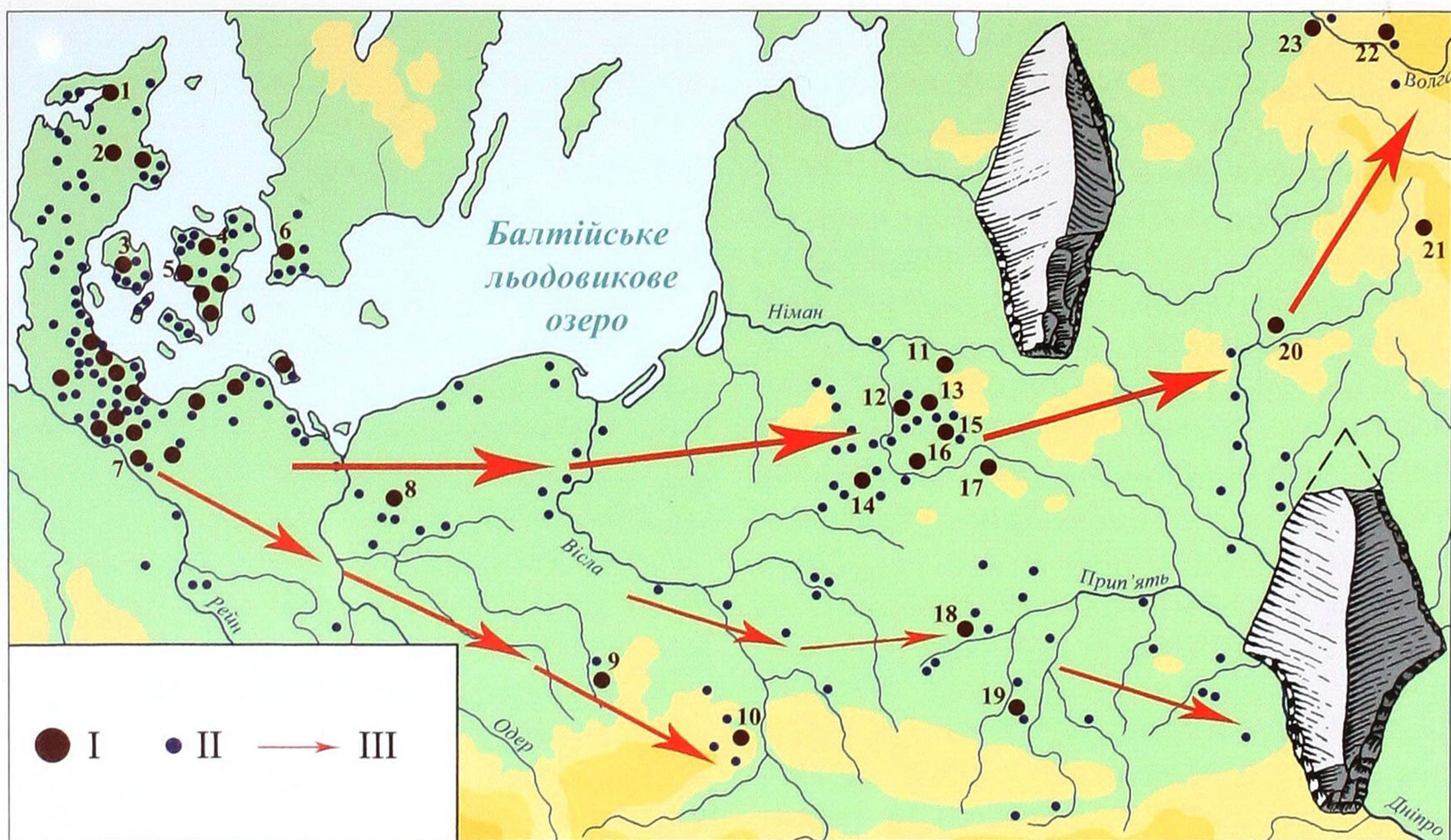

Рис. 7. Карта поширення пам'яток типу Брومه-Лінгбі близько 11 тис. років тому

1 – Норе Лінгбі; 2 – Ланга; 3 – Бро; 4 – Брومه; 5 – Стоксб'єрг; 6 – Зегебро; 7 – Толк, Вернек-Міте; 8 – Сугесков; 9 – Трзєбча; 10 – Ридно Х, Новий Млин 1А, 1Б; 11 – Вільнюс; 12 – Ежярінас 8, 15 і 16; 13 – Маскаукаб; 14 – Богатирі Лясні 2 і Волкуш 3; 15 – Дяряжнічя 31; 16 – Ковалівка; 17 – Красносільськ 5; 18 – Лютка; 19 – Великий Мідськ; 20 – Берестенева; 21 – Аносово; 22 – Троїцьке III; 23 – Поділ III.

Умовні позначки: I – стоянки культури Лінгбі; II – знахідки окремих наконечників Лінгбі; III – напрямок міграції носіїв культури Лінгбі

прильодовикової Європи (так звані мадленські мисливці 17–12 тис. років тому), в той час як на південь від Полісся на лесових плато Східної Європи до потепління 13,5 тис. років тому мешкали мисливці на мамонтів. Тож з вимиранням мамонтів і поширенням північних оленів територію Полісся та басейни Верхнього Дніпра заселили не мешканці півдня, а нащадки мисливців на мамонта, а територію заходу – спадкоємці мадленських мисливців на оленя, а саме людність гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії. Це сталося у середині фінального палеоліту (близько 12 тис. років тому) з поліпшенням природно-кліматичних умов у Поліссі та поширенням далеко на північ популяції північних оленів.

Важливим чинником, що приваблював мисливців кам'яної доби на Волинь, були родовища кременю, основної сировини для виготовлення знарядь (Рис. 8). У басейні Верхньої Прип'яті та її допливів відомі численні відслонення конкрецій високоякісного темно-сірого туронського кременю в первинних крейдяних і вторинних моренних відкладах. На Житомирщині виходять на поверхню мезозойські відклади, що містять конкреції* грубозернистого кременю жовтих і сірих відтінків, який використовували первісні мисливці не тільки Житомирського, а й Київського Полісся.

Картування** стоянок фінального палеоліту, мезоліту та неоліту свідчить про концентрацію їх у Волинському Поліссі – в низовинах долини Прип'яті та її допливів. Значно менше їх на Житомирщині, а на Волинському плато вони майже відсутні.

* Конкреція – мінеральне утворення округлої форми в осадових гірських породах.

** Картування – нанесення на географічну карту геологічних ознак певної місцевості.

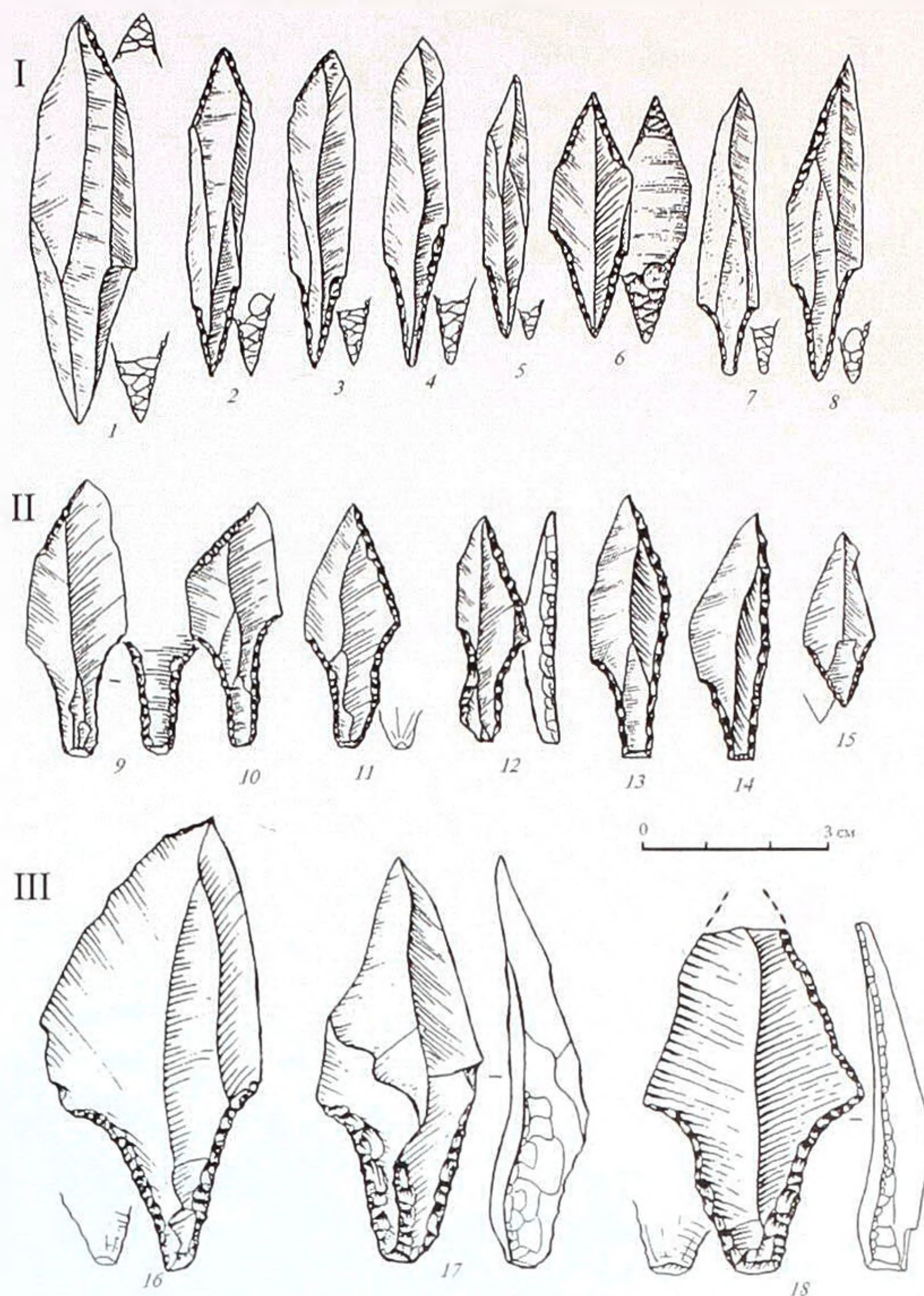

Рис. 8. Наконечники стріл свідерської (I), красносільської (II) і лінгбійської (III) культур

Зазвичай стоянки розміщені на невисоких піщаних узвишсях, що здіймаються на 2–5 м над заболоченими широкими заплавами Прип'яті та її допливів. Це або миси борової надзаплавної тераси, або дюни в заплаві. Особливо приваблювали мисливців кам'яної доби Волині дюнні узвишся неподалік численних озер, таких як: Нобель, Омит, Люб'язь, Лютка, Луки, Тур, Самари, Світязь та ін. Часто стоянки утворюють групи, що виникали внаслідок багаторазового повернення общини на традиційні місця стійбищ. Кожна пам'ятка складається зі скупчення матеріалів (крем'яниць) діаметром у середньому

Рис. 9. Крем'яні вироби зі свідерської стоянки Переволоки

8–10 м. Вважається, що таке скупчення залишалося від сім'ї, яка мешкала в чумоподібному житлі.

Стоянки представлені крем'яними знаряддями та відходами їх виробництва. Вони залягають на глибині 0,3–0,7 м у жовто-бурому піщаному підґрунті, перекритому гумусованим піском у 20 см. Руйнація дернового шару піщаних узвиштів Волинського Полісся внаслідок пізнішої господарської діяльності (випас худоби, оранка, будівництво доріг та ін.) спричинила перевиювання пісків вітром і руйнацію культурного шару багатьох пам'яток. Через це давні крем'яні вироби опинилися на поверхні, а значна чисельність стоянок представлена піщаними видмами*, встеленими крем'яними знаряддями та відходами їх виробництва, полишеними мисливцями фінального палеоліту та мезоліту (Рис. 9, 10).

Археологічні матеріали з Волинського Полісся свідчать про поширення тут

* Видма – піщане місце, з якого у вітряну погоду зноситься пісок.

Рис. 10. Скупчення кременів на свідерській стоянці Переволоки 4а

за фінального палеоліту (12–11 тис. років тому) стоянок чотирьох споріднених культур мисливців на північного оленя – Гамбург, Лінгбі, Красносілля та Свідер (Рис. 7, 11). Вони різняться формою наконечників стріл (Рис. 8, 12, 13, 13а). Розглянемо кожну з цих культур.

Гамбурзька культура (назва походить від стоянки в м. Гамбург у Німеччині). Найдавнішими артефактами з Прип'ятського Полісся є нечисленні вістря з рисами гамбурзької культури (Рис. 12, 1). Вони знайдені на стоянці Прибір 4 на р. Уж (це межа Східної Волині з Київщиною) та Одрижин на Верхній Прип'яті. За відсутності повноцінних гамбурзьких стоянок на Волині можна говорити про спорадичні відвідини регіону мисливцями на оленя гамбурзької спільноти приблизно 12,5 тис. років тому з Польської низовини, де відомі такі стоянки, як Олбрачиця 8, Седниця 17, Новий Млин 3.

Культура Лінгбі (назва походить від стоянки Бромме-Лінгбі на півночі Данії) представлена в Поліссі, зокрема на Волині, значно краще. Крем'яний інвентар

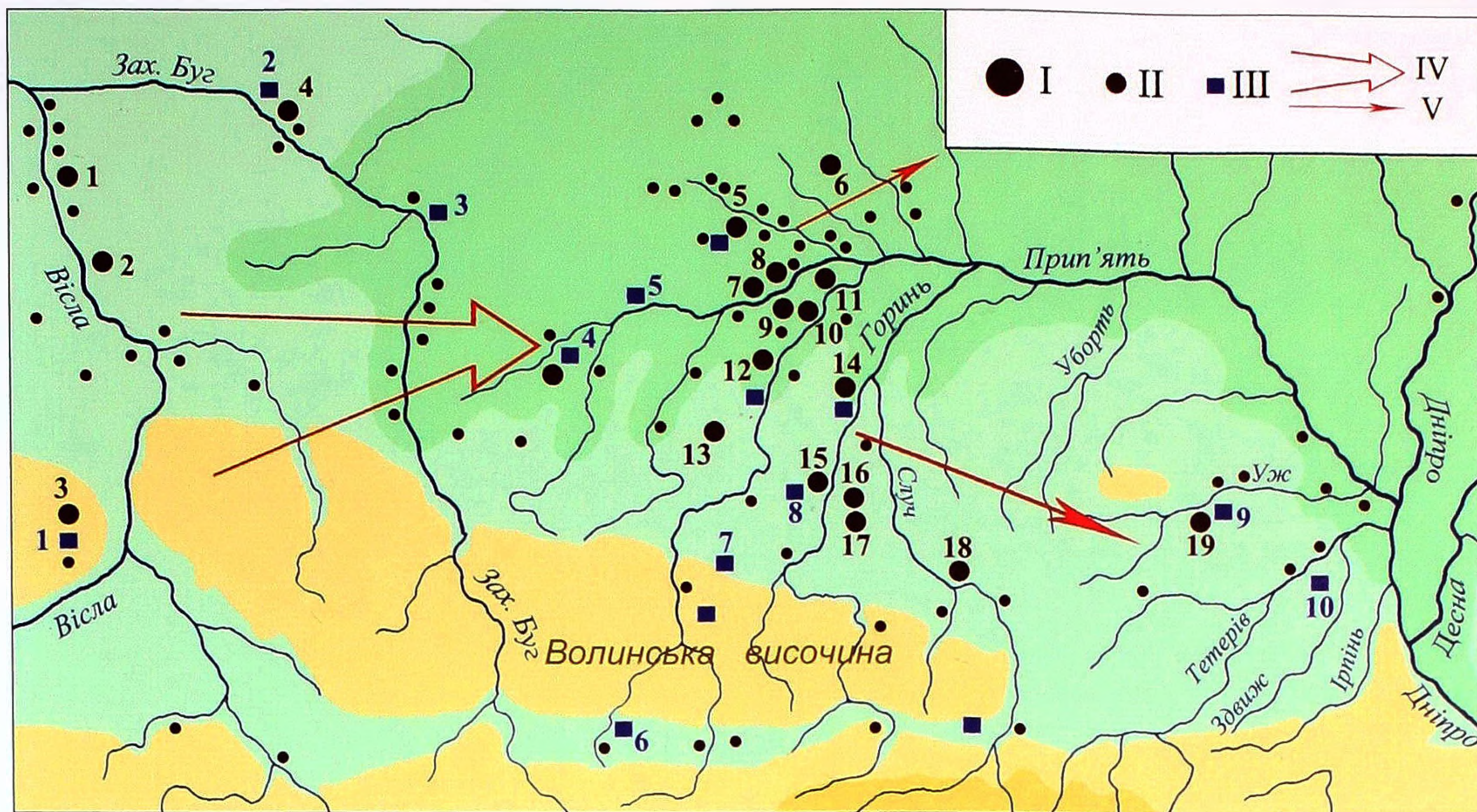

Рис. 11. Карта пам'яток фінального палеоліту Полісся

Красносільська культура: 1 – Новий Млин 1А, 1В; 2 – Станковичі; 3 – Заказанка; 4 – Лютка; 5 – Самари, Кут; 6 – Хрінники; 7 – Великий Мідськ; 8 – Красносілля Є; 9 – Прибір 4; 10 – Раска.

Свідерська культура: 1 – Свідре Вельке; 2 – Вітув; 3 – Ридно; 4 – Станковичі; 5 – Ополь; 6 – Боровичі; 7 – Переволока; 8 – Омит; 9 – Нобель; 10 – Мульчиці; 11 – Сенчиці; 12 – Балаховичі; 13 – Грушвиця; 14 – Рудня; 15 – Красносілля; 16 – Тутовичі; 17 – Кричельськ; 18 – Березно; 19 – Прибір 13.

Умовні позначки. Пам'ятки: I – красносільської культури; II – групи свідерських стоянок; III – окремі свідерські пункти; IV – розселення свідерського населення; V – розселення людності культури Лінгбі

грубий, вкритий патиною. Найпоказовішими є великі наконечники стріл на грубих відщеплах з ретушованими по краю стрімкою ретушшю черешками (Рис. 8, 3; 12, 2; 13, 4, 5; 13а). Нуклеуси призматичні, вони призначалися для грубих масивних сколів, з яких виготовляли кінцеві скребачки та ретушні різці.

Культура сформувалася 12 тис. років тому в Західній Балтії (Данія, Північна Німеччина). Приблизно 11 тис. років тому лінгбійське населення просунулося задровими низовинами далеко на схід у басейни Одера, Вісли, Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра та верхів'я Волги (Рис. 7).

На Волині лінгбійські наконечники відомі зі стоянок Нобель, Рудня, Великий Мідськ, Гораймівка, Липа, Птиче 3, Мокре, Лютка, Прибір 4 та ін.

У басейнах Прип'яті та Німану лінгбійська традиція швидко трансформувалася в красносільську.

Красносільська культура отримала назву від стоянки біля с. Красносілля на Рівненщині¹. Вона об'єднує групу споріднених пам'яток фінального палеоліту, що характеризується подібним крем'яним

¹ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи. К., 1999. С. 16–18.

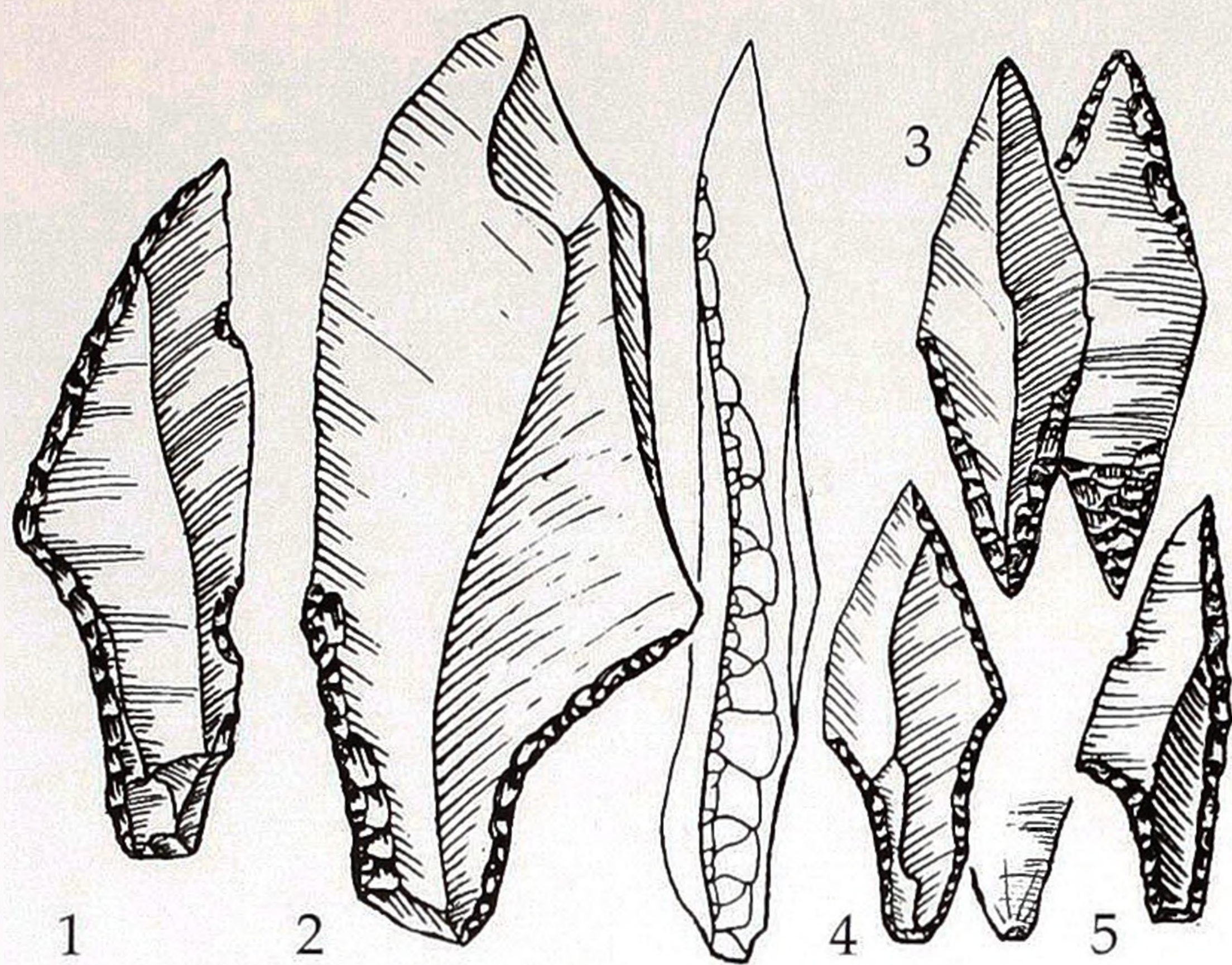

Рис. 12. Наконечники стріл культур Гамбург (1), Лінгбі (2), Свідер (3), Красносілля (4, 5)

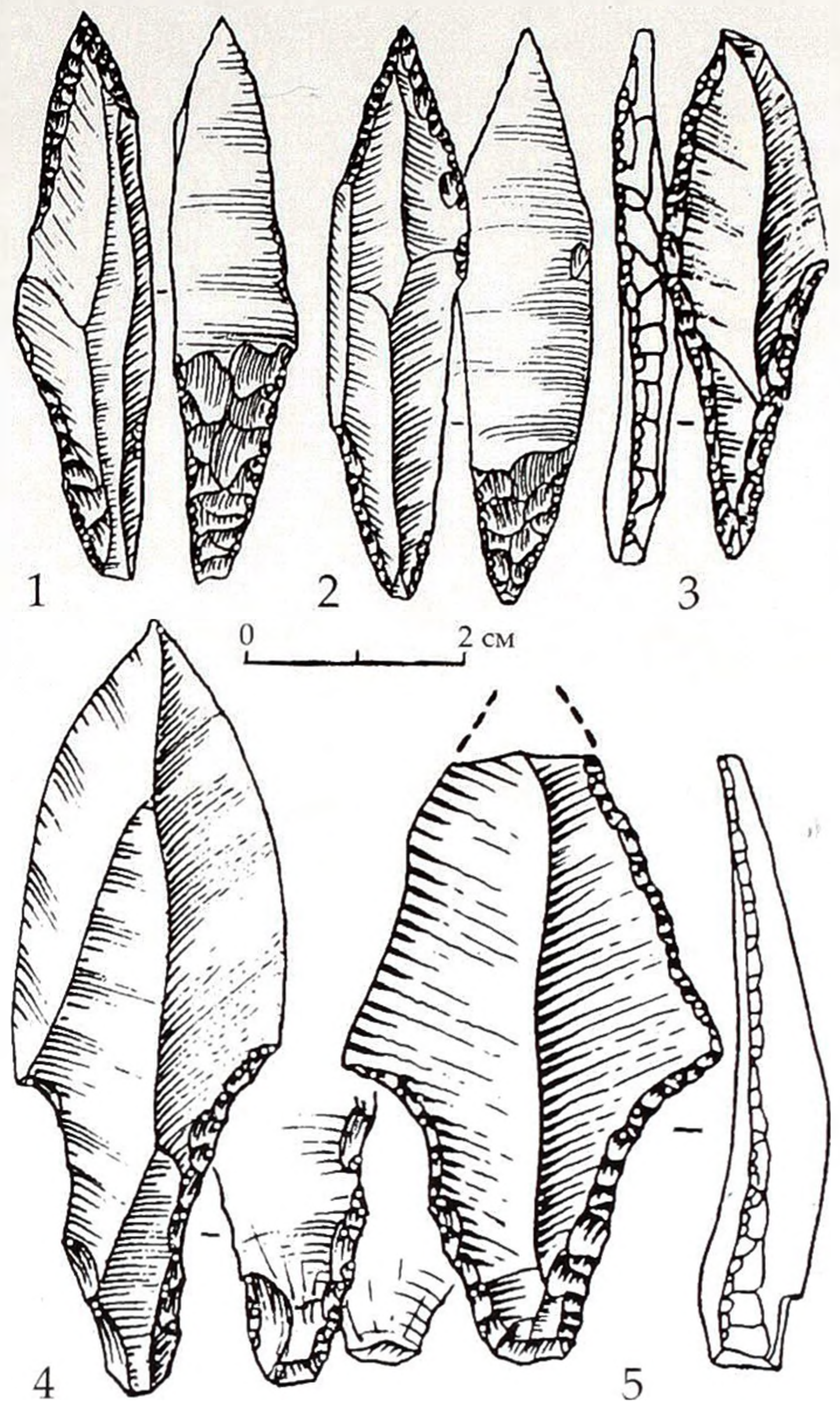

Рис. 13. Наконечники стріл мисливців на оленя фінального палеоліту свідерської (1, 2), красносізької (3) і лінгбійської (4, 5) культур з Волині

інвентарем: грубими невеликими черешковими вістрями стріл (Рис. 8, 2; 13, 3; 13а, 1–5; 14), відщеповою технікою розколювання кременю, одноплщинними нуклеусами (Рис. 14, 25, 26), короткими кінцевими скребачками (Рис. 14, 8–20), ретушними різцями на відщепках (Рис. 14, 21–24, 27–29). Пам'ятки цієї культури поширені в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра. У Волинському Поліссі досліджені стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Самари, що датуються 11 тис. років тому (Рис. 11).

Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносізьке населення, очевидно, полювало на північних оленів і походило від культури Лінгбі, населення якої просунулося 11 тис. років тому в Полісся із заходу (Рис. 7). Тож на ранніх красносізьких стоянках знаходять великі наконечники типу Лінгбі. Близько 10 тис. років тому під тиском із заходу людності свідерської культури красносізьке населення просунулося з Полісся через Верхній Дніпро на Верхню

Волгу. Післяльодовикове потепління близько 10 тис. років тому призвело до трансформації красносізької фінально-палеолітичної культури в наступні явища – мезолітичні пісочнорівську культуру Середнього Подесення, греньську Верхнього Подніпров'я та ієнівську Верхнього Поволжя. Інша ситуація склалася на Волині, наступні старожитності якої представлені свідерською культурою.

Свідерська культура відома за значною групою пам'яток останнього тисячоліття льодовикової доби з типологічно подібним крем'яним інвентарем. Вона була

Рис. 13а. Наконечники стріл мисливців на північних оленів красносільської (1–5) та лінгбійської (6–9) культур фінального палеоліту Волині

виділена в 1920–1930-х роках польськими дослідниками, зокрема Леоном Козловським, Стефаном Круковським і Людвіком Савицьким. Назву їй дала стоянка Свідре Вельке під Варшавою. З-поміж еталонних пам'яток, на які спиралися польські дослідники у виділенні цієї культури, були й матеріали досліджених Стефаном Круковським 1938 р. стоянок поблизу оз. Нобель на півночі Західної Волині.

Визначальними для свідерської культури є наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою* насадку з черевця (Рис. 8, 1; 13, 1, 2; 15, 1–9), а також двоплощинні «човнуваті» нуклеуси для сколювання верболистих пластин (Рис. 15, 24, 25), кінцеві скребачки на пластинах і відщепках (Рис. 15, 17–23), бічні ретушні та серединні різці на пластинах (Рис. 15, 10–26). Виразними серіями представлені також

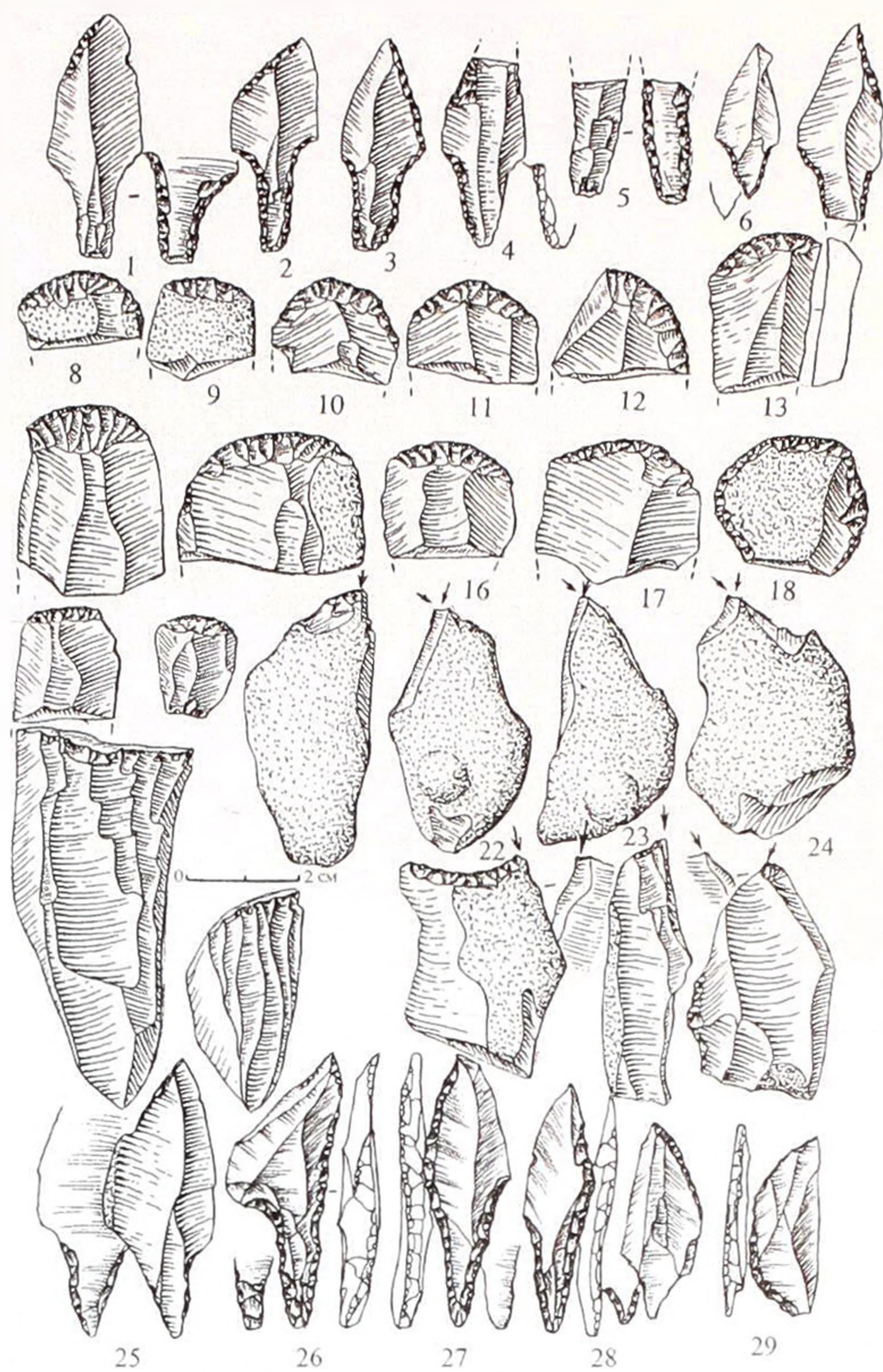

Рис. 14. Крем'яний інвентар стоянки Красносілля

характерні сокири з плоских уламків кременю у формі високих трапецій з поперечними сколами по лезу (Рис. 15, 26).

Свідерські пам'ятки поширені в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра, але найбільше їх концентрується саме у Волинському Поліссі. Скупчення їх відомі біля озер Нобель, Лютка, Люб'язь, Тур, біля сіл Сенчиці, Тутовичі, Березне, Кричельськ, Балаховичі, в урочищах Переволоки, Прибір та ін. (Рис. 11). Датуються вони 11 тис. років тому¹.

¹ Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Кам'яна доба України. К., 2005. Вип. 8. С. 51–55.

* Підтеска – відбивний горбик наконечника стріли, знятий кількома плоскими сколами.

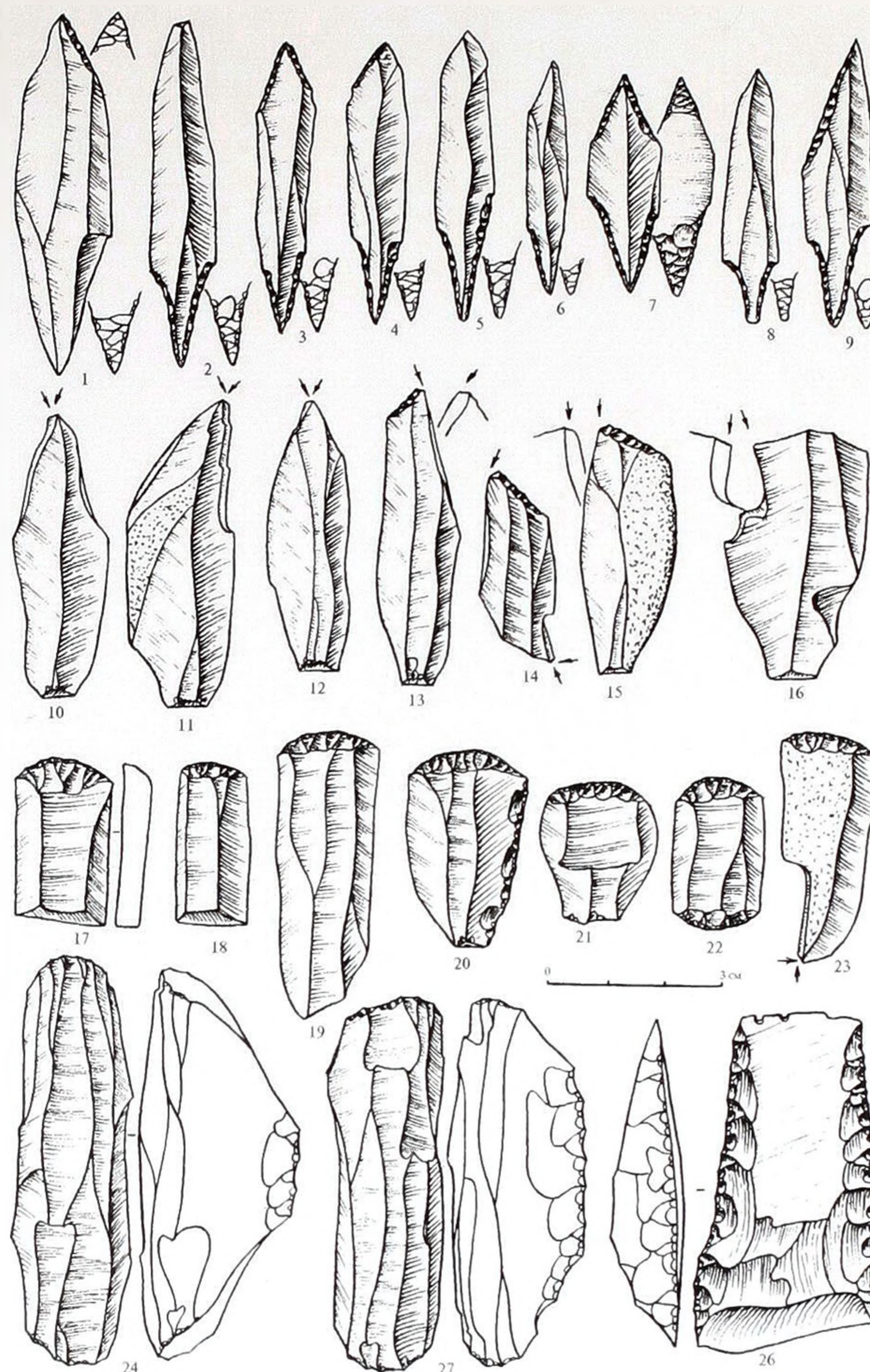

Рис. 15. Крем'яний інвентар свідерської стоянки Лютка С

Свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на північних оленів (Рис. 16). Генетичним пращуром Свідеру була культура Лінгбі Західної Балтії, людина якої близько 11 тис. років тому просунулася на схід до Верхнього Дніпра. Різка потепління 10 тис. років тому зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом 8 тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової смуги від Східної Балтії до Північного Уралу.

Спосіб життя мисливців на північного оленя. Попри скупі археологічні свідчення про мисливців на оленя, від яких дійшли скупчення крем'яних виробів і відходів їх виробництва, можна цілком певно уявити спосіб їхнього життя. Адже мисливці на тундрового оленя ще донедавна мешкали в лісотундрах Канади та Сибіру і докладно описані етнографами. Археологічні матеріали, доповнені спостереженнями етнографів щодо суспільств тундри – юкагірів Чукотки, лопарів Скандинавії, нганасан Таймиру, ескімосів-карібу канадської

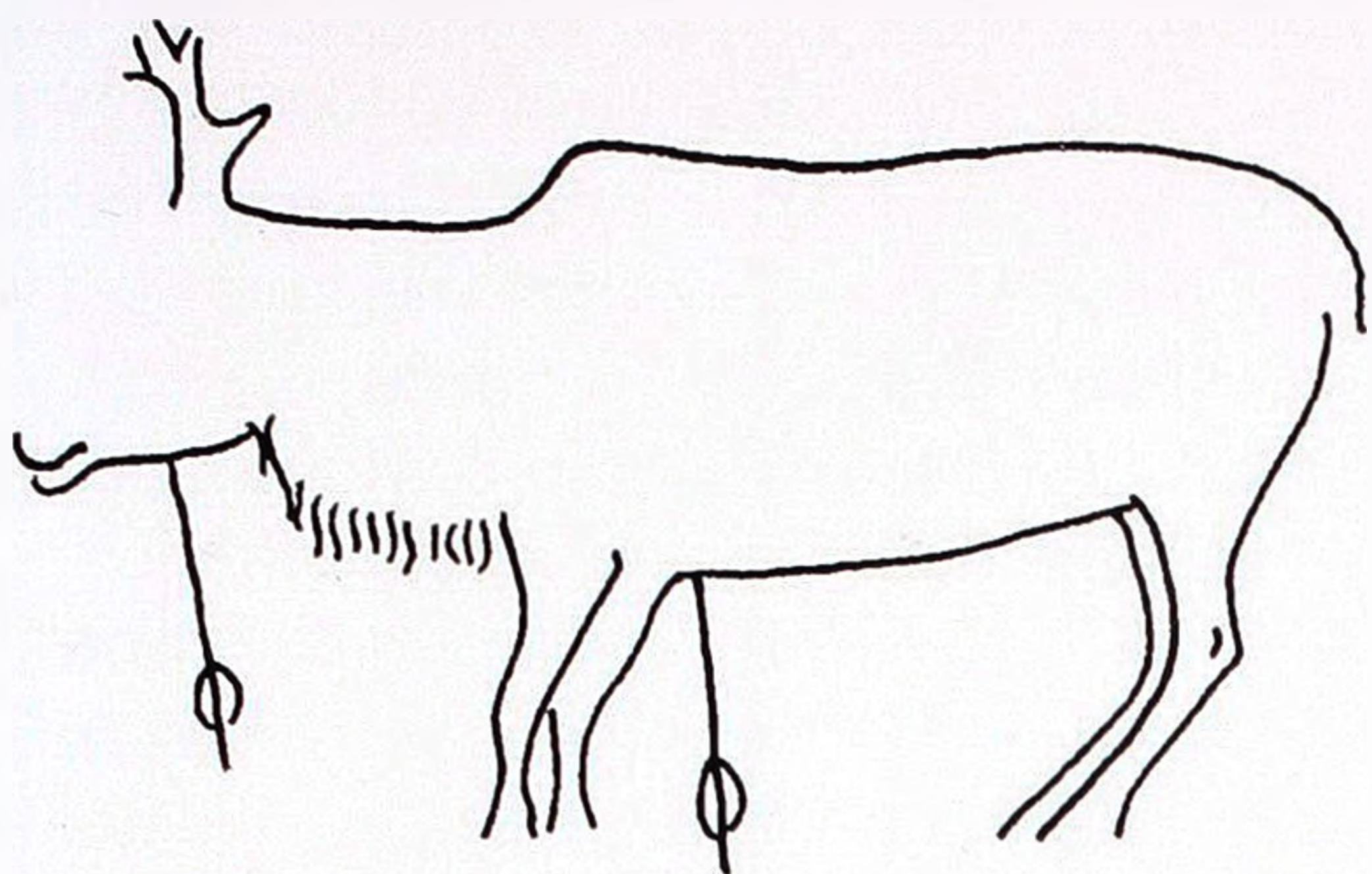

Рис. 16. Зображення оленя, враженого стрілами.
Грот Комбарель (Франція)

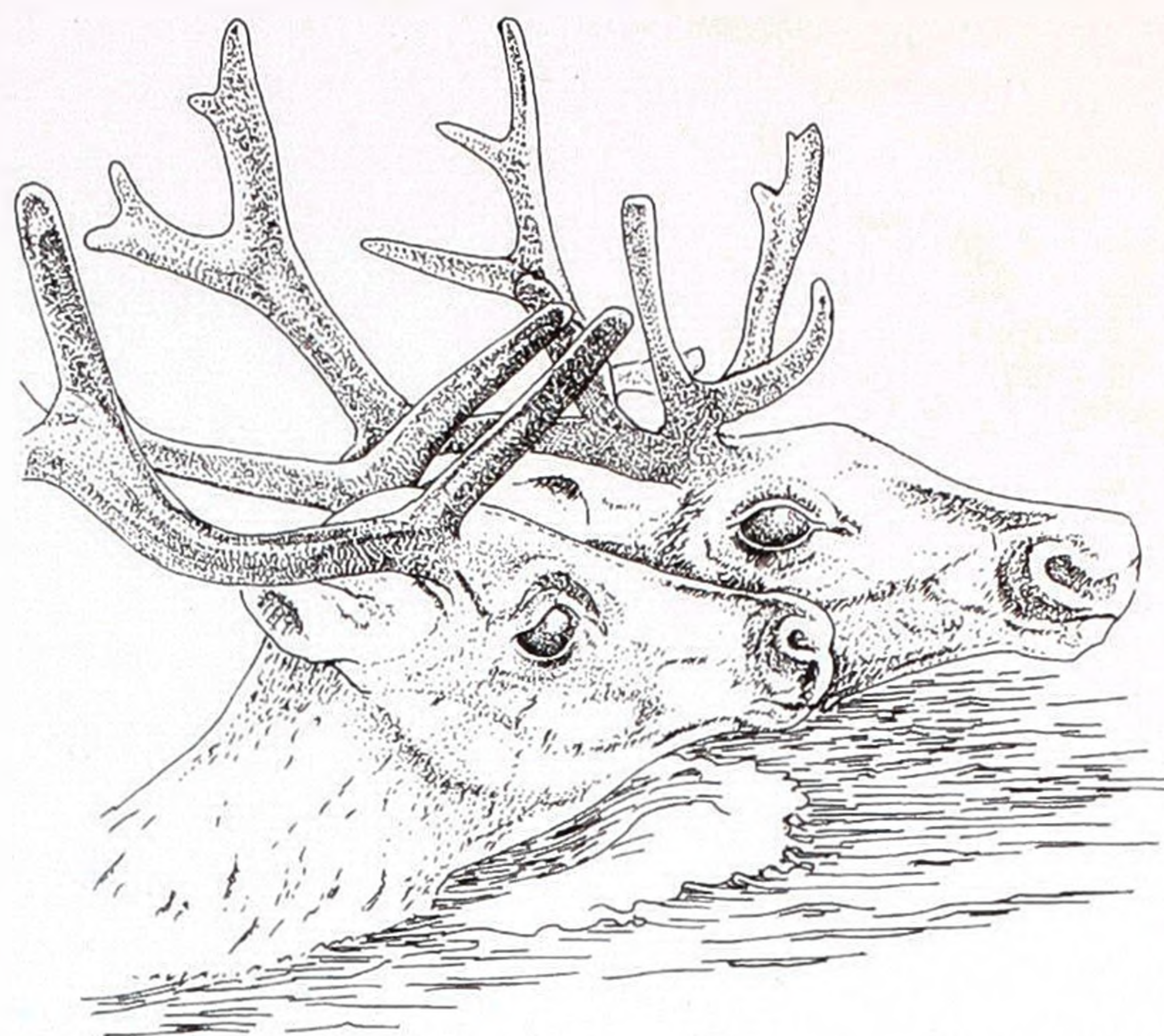

Рис. 17. Переправа оленів через річку.
Півострів Таймир (Сибір)

тундри та Аляски – дають надійні підстави для реконструкції способу життя мисливців на оленя кінця льодовикової доби¹.

Як наголошувалося, виняткову роль у забезпеченні харчами мешканців прильодовиків'я за фінального палеоліту відігравав тундровий олень (Рис. 17), що був єдиною великою твариною лісо-тундрових просторів. Поїдаючи траву й лишайники, стада оленів постійно змушені були змінювати пасовиська, через що північним оленям властиві рухливий (міграційний) спосіб життя і стадність. Восени, рятуючись від зимових холодів, стада оленів рухалися на південь, а навесні через набридливу мошкарку (гнос) – у зворотному напрямку, на північ, де ближче до підніжжя льодовика було вдосталь соковитої трави. Просуваючись на північ з відходом льодовика, олені водночас приваблювали туди й людей, власне, забезпечували їхнє проживання в холодних тундростепах м'ясом, жиром, шкурами для одягу, взуття та осель (чумів). З оленьчих рогів виготовляли предмети побуту, наконечники

мисливської метальної зброї, зі шкур та сухожилля – шнурки, мотузки та ін. Мозок і печінку тварин не тільки споживали, а й використовували для вичинки шкур.

Способи полювання. Якщо згадаємо тундрових мисливців Сибіру та Канади недалекого минулого, то більшу частину здобичі вони добували під час колективних осінніх і весняних полювань на шляхах міграції оленів, а саме на переправах тварин через річки, де влаштовували так звані поколки. Такі полювання відбувалися двічі на рік – восени та навесні – в місцях традиційних переправ стад оленів через річки й озера (Рис. 18).

Особливо продуктивною була осіння поколка, коли для створення запасів м'яса на зиму протягом короткого часу на переправі вбивали сотні оленів. Полювання здійснювалося силами общини, що нараховувала в середньому близько 30 осіб і складалася з 5–7 сімей. Перед першими заморозками община оселялася на шляху осінньої міграції оленів та очікувала їх у

¹ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. К., 1989. С. 90–108.

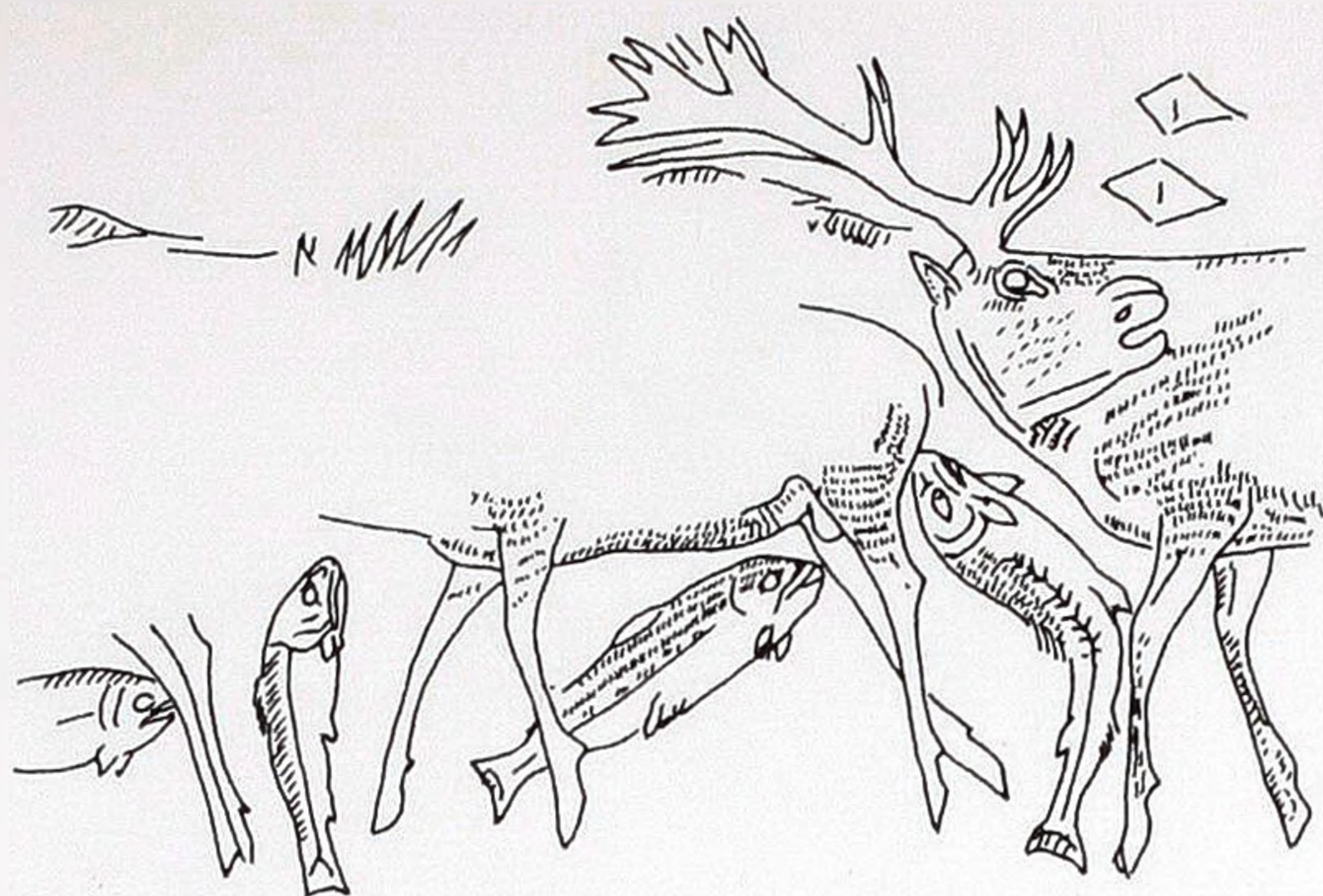

Рис. 18. Північні олені, що перепливають річку.
Грот Лортет (Піренеї)

місці переправи через річку (Рис. 19). Щоб не злякати оленів, чуми ставили на деякій віддалі від переправи і нижче по течії річки – за пагорбами або береговими заростями, що приховували табір від оленів.

Олені на річковій переправі ставали легкою здобиччю, оскільки мисливці з берега закидали їх гарпунами та вражали стрілами. Саме гарпуни з рогу оленя та численні наконечники стріл становлять

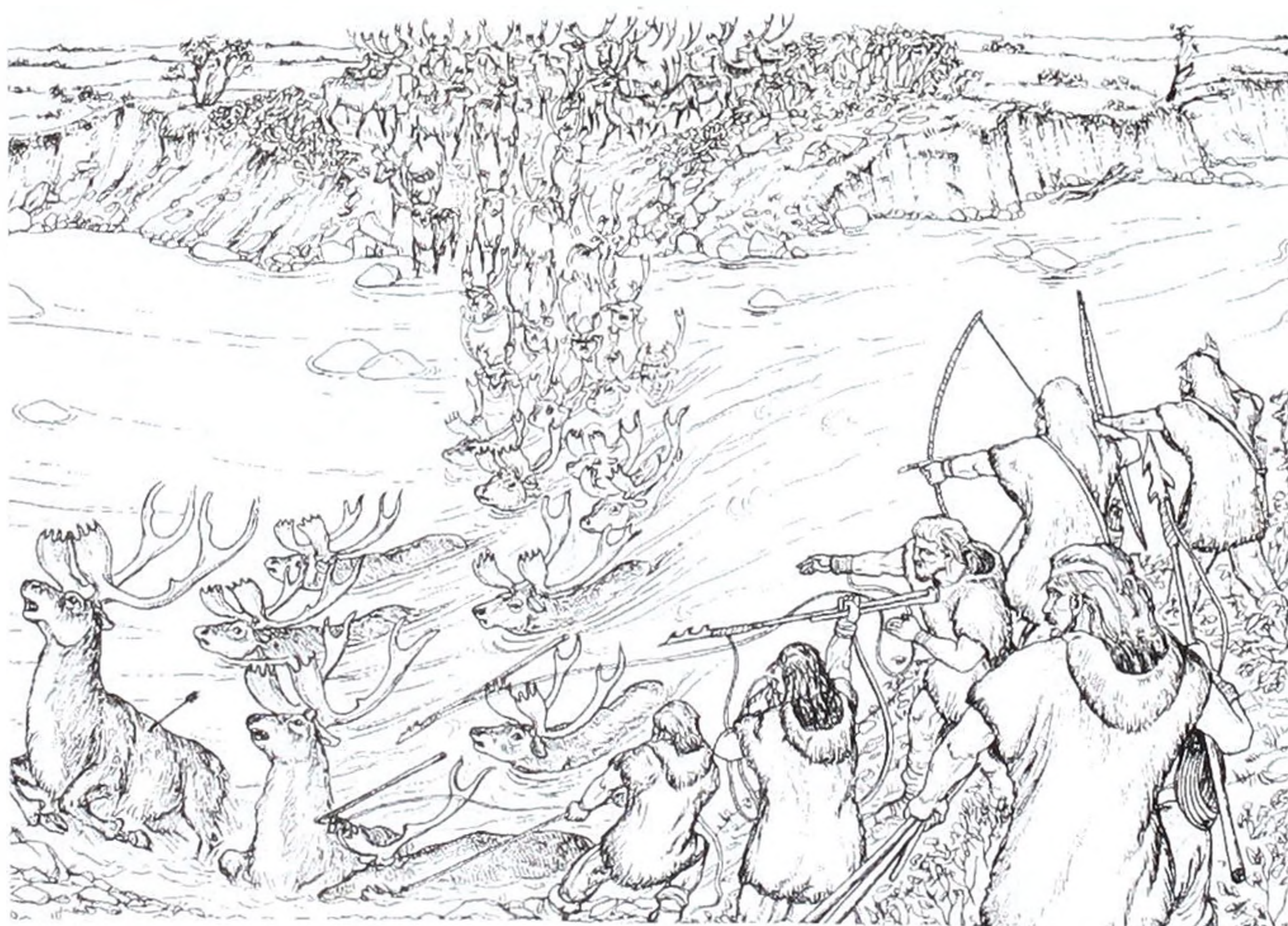

Рис. 19. Полювання на північних оленів на річковій переправі в Поліссі 10 тис. років тому.
Реконструкція Л. Залізняка та П. Корнієнка

характерні знахідки на стоянках мисливців фінального палеоліту (Рис. 20). Під час поколки вбитих і поранених тварин течія зносила в напрямку табору мисливців. Тут на них вже чатували чоловіки похилого віку та підлітки, які витягували туші на берег, а жінки оббілювали здобич.

У місцях переправи тундра ставала червоною спершу від крові забитих тварин, потім – від розвішеного для в'ялення м'яса. На березі височіли гори каміння, яким завалювали туші для зберігання. На кілках розпинали десятки шкур, які шкребли крем'яними скребачками жінки та діти. Міграція оленів передувала першим морозам, тож заготовленого м'яса вистачало на довгі зимові місяці. М'ясо заморожували, привалюючи туші камінням і кригою, аби вберегти їх від хижаків і забезпечити себе харчами до наступної поколки, а також в'ялили над вогнищем. Після успішної поколки мисливська община зимувала в чумах біля створених восени запасів оленини.

Рис. 20. Свідерський наконечник з розвіяної стоянки

«Дієта хижаків» – так образно етнографи називають раціон мешканців лісотундри, що складався майже виключно з м'яса. За добу доросла особа з'їдала 4–6 кг оленячого, переважно сирого, м'яса та жиру. Адже у звареному м'ясі втрачаються важливі для людського організму вітаміни та мікроелементи. Не випадково ескімос алгонкинською мовою означає «сироїд». Щоб забезпечити організм сіллю, пили свіжу кров. Її також заморожували про запас і варили «кров'яний суп». Для цього заморожену кров розтоплювали та доводили до кипіння в дерев'яному кориті за допомогою розпеченого каміння. Споживали також багато жиру, оскільки організм у холодному кліматі потребує значної кількості калорій.

Основним продуктом харчування мисливців лісотундри була оленина. Тож не дивно, що поняття «їжа» та «олень» у мисливців канадської тундри синонімічні та позначаються одним словом, а в Заполяр'ї м'ясо оленів вважається єдиною справжньою їжею, натомість зайці та куріпки – харчами бідаків, а риба – геть неповноцінним продуктом.

М'ясний раціон тундрових мисливців призводив до накопичення в організмі токсичних речовин, які виводили через вживання значної кількості рідини – супів, трав'яного чаю, води. Суп та чай варили в дерев'яному та шкіряному посуді за допомогою розпечених у вогнищі камінців. Через це народам Півночі притаманні великі нирки, розвинена грудна клітка та легені, які забезпечували киснем процес окислення значної кількості м'яса та жиру в організмі. У них також розвинений теплозахисний шар жиру. Цим пояснюється огрядність палеолітичних «венер» (статуток жінок), що демонструють канон

жіночої вроди прильодовикових мисливців. Корінним мешканцям холодної тундри характерні невисокий зріст, відносно короткі кінцівки, що поліпшувало постачання крові до периферійних ділянок тіла в холодному кліматі. Від холоду захищав і досконалий хутряний одяг, і вкриті оленячими шкурами чуми, що нагадували одяг і житла етнографічних народів півночі – ескімосів, лопарів, нганасан, юкагірів, чукчів та ін.

Річний господарський цикл. Найкраще забезпеченою харчами порою року в мисливців на оленів була зима. Але поступово запаси м'яса вичерпувалися, решта його псувалися від весняного тепла. Тож весна була голодним сезоном. Тоді полювали на куріпок, зайців, часом навіть харчувалися мишами та їхніми запасами. А незабаром розпочиналася весняна міграція оленів на північ, і на річковій переправі знову влаштовували колективну поколку, що забезпечувала мисливців харчами на літо. Щоб зберегти м'ясо протягом теплого сезону, у впольованих оленів, не знімаючи шкуру, виймали нутрощі, черево набивали камінням і зашивали. Потім туші скидали в річку й припинали їх ременями за кінцівку. В холодній проточній воді м'ясо зберігалось протягом кількох місяців. Під м. Гамбург у Німеччині поряд зі стоянками палеолітичних мисливців на дні давньої річки були знайдені скелети оленів з каменями серед ребер. Тож етнографам вдалося зафіксувати добре відомий палеолітичним мисливцям спосіб зберігання м'яса в тундрі влітку.

Осінь та весняна поколки в місцях сезонних міграцій оленів і традиційних переправ їх через річки були головними подіями господарського річного циклу мисливців на північного оленя. Саме

тоді створювали запаси м'яса для харчування общин протягом значної частини року. Додатковим джерелом харчування було також вже індивідуальне полювання на оленів з використанням лука та стріл (Рис. 16), влітку – на диких гусей і качок, збирання їхніх яєць та ін.

Житло та одяг. У холодних тундростепах прильодовиків'я мисливці на оленів виживали не тільки завдяки запасам калорійних харчів, а й завдяки вмінню влаштовувати прості, але доволі досконалі житла, а також теплий одяг. Вони мешкали в оселях, що нагадують чум народів Півночі. Це була кругла в плані споруда діаметром 4–5 м з конічним каркасом із жердин, укритим шкурами оленів. У центрі її розводили вогнище, дим якого виходив через отвір зверху. На зиму житло утеплювали шарами дерну та снігу. Зазвичай в ньому мешкала одна сім'я чисельністю до 10 осіб.

Дослідникам вдалося встановити найпоширеніший вид одягу тундрових мисливців, ним був закритий хутряний комбінезон з каптуром зі шкури оленя. Взимку одягали два такі комбінезони: нижній хутром до тіла, верхній – назовні. Етнографічні дані свідчать, що за загальної ваги зимового одягу масою 3 кг у ньому можна було ночувати на снігу просто неба за температури -45°C .

Різка потепління близько 10 тис. років тому через танення льодовика зумовило швидке заростання Європи лісами. Тундра відступила далеко на північ, туди мігрували й стада північних оленів. За ними рушили й палеолітичні мисливці на оленя свідерської культури з території Польщі, Литви, Білорусі та Північної України. Саме вони близько 10 тис. років тому заселили неозорі простори від східного узбережжя Балтії до Північного Уралу, які тоді

звільнилися від льодовика та заростали тайгою. Тим часом Європа пережила ще одне потрясіння.

Біллінгенська катастрофа. Кінець льодовикової доби ознаменувався драматичними подіями, відомими як Біллінгенська катастрофа. Назва походить від гори Біллінген на півдні Швеції, де в ХІХ ст. було виявлено гігантське сточище, що було наслідком прориву води Балтійського озера в Атлантичний океан. Танення льодовика призвело до руйнації крижаної греблі, що відділяла Балтію від Атлантики, та швидкого дренажу в океан переповненого льодовиковими водами озера, рівень якого за рік упав на 30 м і зрівнявся з рівнем Світового океану. Тепла й солоня вода Атлантики проникла в Балтійський басейн, і холодне озеро перетворилося на відносно тепле солоне море. Утворення теплого Балтійського моря спричинило різке пом'якшення клімату над європейським континентом, стимулювало подальший відступ льодовика, який у горах Норвегії проіснував ще 2 тис. років до остаточного зникнення.

Танення Скандинавського льодовика призвело до зникнення зони високого тиску над Скандинавією. Через постійні холодні вітри з льодовика скандинавський антициклон зумовлював холодний сухий і різкоконтинентальний клімат у прильодовиковій Європі, внаслідок чого відбулося встановлення нинішньої циркуляції повітряних мас над євразійським континентом. На зміну холодним і сухим вітрам з льодовика прийшли теплі й вологі повітряні маси з Атлантики¹. Різка пом'якшення клімату зумовило радикальні зміни в природному середовищі.

¹ Хотинский Н. А. Голоцен Северной Евразии. М., 1977. С. 183.

Геологам вдалося визначити дату Біллінгенської катастрофи шляхом підрахунку нашарувань (стрічок) глини на дні льодовикових озер Південної Скандинавії. Спочатку прорив крижаної греблі льодовиковими водами датували 8213 р. до н. е. Пізніше цю дату переглянули в бік давніших часів на 430 років, що дає підстави датувати пізнішим часом і початок голоцену. А новітні дослідження крижаного щита Арктики та рифових утворень Світового океану дають можливість віднести кінець льодовикової доби на понад 1500 років раніше.

Біллінгенська катастрофа знаменувала кінець льодовикової доби (плейстоцену) та початок нинішньої – голоцену. В археологічній періодизації ця подія розмежовує в Європі палеоліт і мезоліт.

Відтак життєдіяльність населення палеолітичної доби в прильодовиковій смузі Європи, зокрема й на Волині, відбувалася на тлі катастрофічних змін клімату. 13 тис. років тому це призвело до вимирання мамонтів, а водночас і до зникнення самотньої культури мисливців на цих гігантів. Поліська низовина на якийсь час збезлюдніла. Приблизно 12 тис. років тому ці простори почало освоювати населення Південної Балтії – мисливці на північного

оленя культур Гамбург і Лінгбі. На засвоєнні здобутків останньої постали свідерська та красносільська культури останнього тисячоліття льодовикової доби. Завдяки різкому потеплінню, зумовленому таненням Скандинавського льодовика 10 тис. років тому, безкраї холодні тундростеги прильодовикової Європи швидко заросли сосново-березовими лісами, які населили нестадні копитні тварини: лось, тур, благородний олень, косуля, вепр. Тундра відступила на північ разом з північними оленями, а за ними рушили й свідерці та красносільці – мисливці на них. Саме представники цього люду стали першими мешканцями величезних північних просторів між Східною Балтією та Північним Уралом, далекими пращурами фінно-угорських народів.

Найважливішим наслідком доби катастроф кінця льодовиків'я (13–10 тис. років тому) була різка трансформація природних умов у північній півкулі. Холодний, різко континентальний клімат змінився помірним, відносно теплим кліматом сьогодення. Відбулася зміна не тільки геологічних, а й історичних епох: плейстоцен змінив голоцен, а палеоліт – мезоліт. Власне, в цей час сформувалися й нинішні контури Європи.

Найвизначніші пам'ятки Волині доби фінального палеоліту

Красносілля. За 1,0 км на північ від с. Красносілля Володимирецького району на Рівненщині в міжвоєнний час польські дослідники виявили місцезнаходження свідерського кременю. 1972 р. пам'ятку обстежили Роман Грибович, надалі – Григорій Охріменко. Від 1983 р. стоянки досліджувала Поліська експедиція

Інституту археології АН УРСР під керівництвом Леоніда Залізняка.

У видмах східної частини піщаного узвишся, що на 3–5 м здіймається над заторфованою низовиною, на площі 400×200 м виявлено 18 скупчень кременю діаметром від 10 до 20 м. Тут знайдено крем'яні вироби свідерської культури.

Однак на невеликому (9×6 м) скупченні зібрано оригінальну колекцію фінальнопалеолітичного кременю зі своєрідними черешковими вістрями стріл. У 1987 р. поверхневий шар піску, що містив крем'яні вироби, був просіяний через сито. Колекція крем'яних знахідок стала еталонною для виділення археологічної культури, названої красносільською.

Загалом виявлено 2145 виробів з місцевого кременю сірих відтінків (Рис. 14). Виразними серіями представлені грубі одно- та двоплощинні нуклеуси зі слідами зняття грубих пластин і відщепів за допомогою твердого відбійника (Рис. 14, 25, 26), а також відщепи та грубі пластини.

Більшість різців виготовлена з масивних відщепів, часто з кіркою (Рис. 14, 21–24, 32). Скребачки кінцеві на відщепках і пластинах укорочених пропорцій (Рис. 14, 27–29). Знайдено грубе сокироподібне знаряддя, відщепи й пластини з нерегулярною ретушшю, скобелі. Найбільший інтерес становлять типові для красносільської культури наконечники стріл (Рис. 14, 1–7, 30–34). Вони черешкові, без плоскої підтески насаду, який сформовано крутою ретушшю, вістря мають круторетушований скіс (Рис. 14, 1–4, 7). Виразною серією представлені також круто ретушовані асиметричні вістря (Рис. 14, 31–33) (Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Кам'яна доба України. К., 2005. Вип. 8. 184 с.).

Нобель. Найбільше з нині відомих в Україні скупчення свідерських пам'яток знаходиться на півночі Рівненщини, в околицях озера Нобель біля кордону з Білоруссю (Рис. 5, 11). Зокрема, на ділянці долини Прип'яті площею 5×8 км між селами Нобель, Омит та Сенчиці

Зарічнлянського району протягом ХХ ст. досліджено понад сотню стоянок і місцезнаходжень кременю свідерських мисливців фінального палеоліту. Ця низовинна заболочена місцевість становить заплаву Прип'яті з численними озерами, старицями та рукавами річки, найбільший з яких Стохід плине на півночі вздовж кордону з Білоруссю. Серед численних боліт, стариць і рукавів здіймаються на 2–5 м над заплавою піщані дюни, зокрема дугої форми. Вони сформувалися наприкінці льодовиків'я через перевіювання вітром пісків заплави Прип'яті.

Свідерські стоянки розміщені на найвищих ділянках дюнних підвищень у заплаві або в глибині піщаної борової тераси Прип'яті. Вони утворюють кілька компактних скупчень, найбільші біля с. Омит в урочищах Яблунька та Переволоки, біля с. Нобель в урочищах Піддяче та Бітьон і на південь від с. Сенчиці в урочищах Люботинь і Ляхове. Зазначимо, що в цих же місцях досліджені яскраві пам'ятки кудлаївської (Люботинь 3, Омит) і яніславицької культур доби мезоліту (Переволоки 2, Сенчиці 5а та 5д), про які йтиметься далі.

Геологічним підложжям даної місцевості з типовим пласким поліським рельєфом є крейдяні відклади мезозойської ери, що містять конкреції кременю. Жовна якісного кременю темно-сірих відтінків місцями виходять на поверхню, зокрема західніше с. Омит. Свідерська людність для виготовлення знарядь використовувала цей доступний якісний кремін.

Свідерські пам'ятки біля сіл Нобель, Омит і Сенчиці стали відомі в міжвоєнний час завдяки польському археологу Стефану Круковському, який у 1938 р. вивіз до Варшави 68 ящиків крем'яних

матеріалів з 15 свідерських місцезнаходжень з околиць с. Нобель. Матеріали з розкопок Стефана Круковського біля оз. Нобель та з інших свідерських пам'яток Волині видані Софією Сулгостовською. У 60-х роках навколо Нобеля збирав підйомний матеріал білоруський археолог Володимир Ісаєнко, а протягом 1972–1973 років тут провадив розкопки та збирав матеріал Роман Грибович зі Львова. З 1984 по 1989 рр. на цьому місці працювала Поліська експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з Леонідом Залізником. Внаслідок розкопок різних дослідників у районі оз. Нобель свідерські матеріали опинилися в установах різних країн: в Інституті археології НАН України в Києві, в Державному музеї археології у Варшаві, у фондах Інституту українознавства НАНУ у Львові, в Інституті історії АН Білорусі в Мінську.

Знахідки з околиць оз. Нобель представлені стандартним для свідерської культури крем'яним інвентарем. З-поміж сотень типових для неї двоплощинних човнуватих нуклеусів (Рис. 15, 24, 25) і тисяч характерних пластин (Рис. 21) віднайдено вістря стріл на верболистих пластинах з пласкою підтескою насадку з черевця (Рис. 15, 1–9), численні різноманітні різці на пластинах (Рис. 15, 10–16), кінцеві скребачки на пластинах і відщеплах (Рис. 15, 17–23). Виразними серіями представлені характерні трапецієподібні сокири (Рис. 15, 26) з пласких уламків кременю з поперечними сколами по лезу (Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи. К., 1999. 284 с.).

Озеро Нобель. Озеро Нобель площею в 6 км² утворилося наприкінці льодовикової доби й оточене пагорбами з піщаних відкладів заввишки до 10 м, що

Рис. 21. Пластини зі свідерської стоянки Переволоки 4а

містять значну кількість перевідкладених і перемитих льодовиковими водами конкрецій кременю. З півночі в озеро впадає головний рукав Прип'яті та витікає з нього в східному напрямку. Північний берег вдається в озеро на 1,0 км довгим і вузьким мисом, на південно-східному кінці якого розміщене давньоруське городище. Мис займає давнє с. Нобель. На північ від озера серед піщаних пагорбів, порослих соснами, досліджено близько півтора десятка стоянок і місцезнаходжень свідерської культури (Нобель 1–6 та ін.), вивчення яких у 1938 р. розпочав ще Стефан Круковський.

Чотири багаті на знахідки свідерського кременю пункти зафіксовано в уроч. Бітьон, на піщаній дюні заввишки 5–7 м на північно-східному березі озера між впадінням Прип'яті в озеро та її витоків з нього.

Омит. Село розміщене за 5,0 км на північ від оз. Нобель, на північному березі однойменного озера, через яке протікає північний рукав Прип'яті – Стохід. За 1,0 км на схід від села є дугаста дюна

заввишки до 6,0 м над заплавою, відома як уроч. Яблунька. На її розвіяній поверхні зафіксовано дев'ять пунктів різного часу, зокрема й такі, де домінували свідерські крем'яні вироби. Найбільший інтерес становить пам'ятка Омит 1 площею 50×20 м у центральній пониженій частині дюни.

Переволоки. За 2,0 км на південний захід від с. Омит Зарічнрянського району Рівненської обл., за р. Стохід, є дюна, відома серед місцевого населення як уроч. Переволоки. Дюна має форму дуги, відкриту на південний захід, займає площу приблизно 1000×600 м і здіймається над заплавою на 5,0 м. Через знищення копитами тварин дернового покриття піски перевиювалися вітром і археологічні матеріали опинилися на поверхні (Рис. 9; 10).

На південному крилі дюни, повністю зруйнованому видмами, виявлено два великих скупчення кременю свідерської культури – Переволоки та Переволоки 3, кожне з яких складається з кількох менших скупчень.

Переволоки – це піщані видми площею 500×100 м. Розташовані на кінці південного крила дюни, вони майже суцільно вкриті тисячами крем'яних виробів свідерської культури, сконцентрованих десь у 40 скупченнях діаметром кожне приблизно 20 м. Крем'яні вироби звидси непатиновані та великих розмірів. Кремень місцевий темно-сірий, майже чорний. Зважаючи на значну кількість нуклеусів усіх стадій розщеплення та отримання різноманітних сколів, стоянки були не тільки мисливськими таборами, а й майстернями з обробки кременю. Значне число майстерень в уроч. Переволоки пояснюється наявністю за 1,5 км на північ від нього, на краю борової тераси

на захід від с. Омит, під тонким шаром ґрунту, відкладів крейди, що містять великі конкреції якісного кременю (Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи. К., 1999).

Сенчиці. За 1,5 км на південний схід від с. Сенчиці на правому березі Прип'яті є піщане узвишся – так звана Ляхова гора, що простягається вздовж річки на 1,0 км і має висоту над заплавою від 2 до 6 м. Дюна вкрита давніми та пізнішими видмами, що місцями заросли верболозом і соснами. З боку річки дюна активно руйнується піщаним кар'єром, через її середину проходить шосе з м. Зарічне до Білорусі. Поверхня дюни почала перевиюватися вітрами після Першої світової війни через пошкодження дернового покриву окопами та вирвами від снарядів, осколки яких рясно вкривають видми. Типові свідерські знахідки трапляються на всій дюні, найвиразніші колекції походять зі східної частини – пункти Сенчиці 1 і 2 (Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. К., 1989. 182 с.).

За 1,0 км на схід від Ляхової гори на розвіяних дюнах заввишки 3,0 м над заплавою правого берега Прип'яті 1987 р. досліджено два багатих на знахідки місцезнаходження свідерських крем'яних виробів – Данилове та Воронцове.

Стоянка Люботинь. Розміщена за 1,0 км на південний захід від Ляхової гори на піщаній дюні заввишки до 3,0 м над заплавою правого берега Прип'яті. Названа за колишнім хут. Люботинь. По цьому узвишся завдовжки 800 м зі сходу на захід проходить ґрунтова дорога до с. Нобель. Зруйнована дорогою дюна інтенсивно розвіювалася. Виразна колекція свідерських виробів зібрана вздовж дороги

на площі 60×10 м у південно-західній її частині (Zaliznyak L. L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. Berlin, 1995).

Лютка. Значне скупчення стоянок з однотипним свідерським матеріалом, що містить певну домішку виробів культур Лінгбі та Красносілля, відоме у верхів'ях Прип'яті між с. Лютка та оз. Луки в Старовижівському р-ні Волинської обл.

Збори крем'яних виробів тут проводили в 1970–1980-х роках різні дослідники: археолог зі Львова Віталій Конопля, вчитель історії з с. Осова на Рівненщині Григорій Охріменко, краєзнавець з Луцька Петро Петровський. У 1984–1989 роках стоянку неодноразово обстежувала Польська експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з Леонідом Залізником. Знайдені тут матеріали зберігаються у фондах Інституту українознавства НАН України у Львові та Інституту археології НАН України в Києві. Значна кількість знахідок є в особистій колекції Петра Петровського.

Загалом тут досліджено понад десятків багатих на крем'яні вироби свідерської культури місцезнаходжень (Лютка, Лютка А, Б, В, Г, Ж, З, Л і С, Луки А і Б). Вони виникли, як і більшість інших скупчень свідерських стоянок на Волині, через багаторазові відвідини мисливськими общинами традиційних місць полювання на оленів.

Найбільший за площею та кількістю зібраних фінальнопалеолітичних крем'яних виробів пункт Лютка досліджено за 500 м на південь від однойменного села, на півдорозі до оз. Луки. Величезна колекція кременів зібрана на піску розораного поля у численних видмах площею 250×40 м. Вона включає тисячі характерних для Свідера верболистих пластин,

двоплощинні човнуваті нуклеуси, вістря стріл на пластинах з пласкою підтескою черевця, різноманітні різці та кінцеві скребачки на пластинах (Рис. 15) (Залізник Л. Л., Петровський П. В. Свідерські стоянки біля с. Лютка. Луцьк, 2002. 60 с.).

Березне. Група свідерських стоянок біля райцентру Березне на Рівненщині зафіксована на краю піщаної тераси правого берега р. Случ, що здіймається над торфовищами заплави на 10–12 м. Тераса має вигляд правильної дуги завдовжки приблизно 2,0 км, що має назву уроч. Круг. З метою захисту лісу від пожеж уздовж краю тераси вирито рів, у викиді якого Польська експедиція Інституту археології АН УРСР 1984 р. зафіксувала оброблений кремій. Усього на краю тераси виявлено 20 пунктів знахідок крем'яних виробів. Три з них (Березне 6, 14 і 15) розкопані повністю та представлені скупченнями крем'яних виробів діаметром 6–10 м. Скупчення подібного масштабу (крем'яниці) вважають рештками тимчасових стійбищ сімей мисливців кам'яної доби. Кожна така сім'я з 5–7 осіб мешкала у власному житлі, становила домогосподарство та разом з іншими 5–7 сім'ями утворювала общину, яка мала свої мисливські угіддя.

Найбагатшою на знахідки є крем'яниця Березне 6. Вона представлена скупченням кременю на площі 8×6 м на краю піщаної тераси в середній частині уроч. Круг. Кремені залягали у верхній частині жовто-бурого піщаного підґрунтя, перекритого 20-ма см сірого гумусового піску з дерном. Спостережено скупчення відходів виробництва крем'яних знарядь (відщепів та лусок) – так звані точки. У північній частині крем'яниці відзначено значну концентрацію знарядь

(різців, скребачок), що свідчить про інтенсивну діяльність людини на цій території. Тут зафіксовано також лінзу темно-сірого від попелу та вуглинок піску 1,3×0,8 м завтовшки 0,4 м – вірогідно, рештки кострища.

Колекція кременів зі стоянки Березне нараховує майже 2 тис. виробів, характерних для свідерської культури. В культурному шарі знайдено зуб молодого мамонта. Ця знахідка на стоянці свідерської культури, що датується 11 тис. років тому, свідчить про можливе доживання окремих мамонтів на Волині до останнього тисячоліття льодовикової доби. За зубом, датованим у Київській лабораторії, стоянка збігається з часом свідерської культури (Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. К., 1989. 182 с.).

Тутовичі. Місцезнаходження кременю на південній околиці с. Тутовичі Сарненського р-ну на Рівненщині відоме від кінця XIX ст. Воно розміщене в уроч. Лиса Гора – на великому мисі піщаної тераси правого берега Горині, що здіймається над заплавою на 10–12 м. Урочище вкриті піщані видми, які місцями заросли верболозом і соснами. Поліською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1984–1987 рр. у районі села, за 200–300 м від заплави, в глибині тераси, виявлено чотири свідерські пункти.

У Тутовичах I свідерський кремень залягав на площі 140×50 м. У Тутовичах 3 виявлено майстерню з обробки кременю площею 7×5 м, де, крім численних нуклеусів і різноманітних сколів, знайдено характерні для свідерської культури знаряддя.

Тутовичі 4 становлять ще одне скупчення свідерського кременю, розкопане 1987 р. за 250 м від краю тераси Горині та

за 80 м на південь від стоянки-майстерні Тутовичі 3. На зруйнованій ратицями корів піщаній поверхні виявлено скупчення кременю на площі 14×12 м. Тут встановлено звичну для свідерських пам'яток Полісся стратиграфію: крем'яні вироби залягали в жовто-бурому піщаному підґрунті, перекритому 20-ма см гумусованого піщаного ґрунту. Але верхня частина відкладів була зруйнована, і частина кременів знайдена у верхньому 10-сантиметровому шарі перевідкладеного піску.

Розкопом площею в 170 м² виявлено насичене обробленим кременем скупчення діаметром 10–12 м. У його межах, переважно в південній частині, досліджено сім лінз бурого піску. Їх заповнення було щільнішим за світліший пісок навколо них. Схоже, що тут виявлено об'єкти різного господарського призначення. Розміщені на периферії скупчення лінзи 5, 6 і 7, заповнені відходами первинної обробки кременю, найвірогідніше, були ямами для відходів кременю, а лінзи 3 і 4 були рештками вогнищ, оскільки в їхньому заповненні знайдені вуглики та обгорілі кремені. Натомість лінзи 1 і 2, зважаючи на значну концентрацію знарядь у них і поряд з ними, могли бути рештками жител.

Колекція виробів зі стоянки Тутовичі 4 нараховує близько 11 тис. кременів, оброблених у традиціях свідерської культури, а саме виразні серії характерних для Свідеру човнуватих нуклеусів, численних різців і скребачок на пластинах, чотири десятки верболистих наконечників стріл, сокири на відщепках (Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи. К., 1999. 284 с.).

Привір. Куш з приблизно 20 свідерських стоянок на межі Східної Волині

з Київським Поліссям відкрив у 1979 р. Леонід Залізник на правому березі р. Уж, навпроти с. Матейки Народицького р-ну Житомирської обл. Тут плато правого берега, що здіймається над річкою на 15–20 м, знаходиться на 300–400 м у заплаві Ужа. На поверхні цього мисоподібного виступу плато, що має в місцевого населення назву Прибір і простягається вздовж річки на 1,5 км, зібрано виразні колекції крем'яних виробів свідерської культури. Скупчення стоянок в уроч. Прибір, вочевидь, виникло через багаторазові відвідини свідерськими мисливцями традиційних місць полювання на північних оленів. Культурний шар залягав у піщаних відкладах і на більшості пам'яток уроч. Прибір, частково або повністю зруйнований оранкою та природними процесами. До числа стоянок, на яких він постраждав найменше, належить Прибір 13.

Пам'ятка розміщена на краю плато, за 200 м від краю борової тераси, що значною мірою забезпечило чистоту комплексу. Стратиграфія типова для більшості свідерських пам'яток Полісся. Кремій залягав у жовто-бурому піщаному підґрунті, перекритому 20-сантиметровим шаром гумусованого піску, й підстилався білим стерильним піском. Дослідженнями 1983 та 1984 років виявлено п'ять скупчень матеріалів (крем'яниці) діаметром кожне приблизно 6–10 м, що інтерпретовані як сліди мешкання окремих сімей стійбища свідерських мисливців. Окремі крем'яниці (Прибір 13 А, Б, В, Е та Ж) були віддалені одна від одної ділянками завширшки від 3–4 до 27 м, де не було жодних знахідок.

Кожне з п'яти скупчень цього стійбища представлене прямою з решток життєдіяльності окремої сім'ї, в основному

крем'яних виробів і відходів їх виробництва. Артефакти розміщувалися нерівномірно, місцями утворюючи невеликі щільні концентрації відщепів і лусок кременю. Ці так звані точки представляють місця обробки кременю та виготовлення знарядь. На деяких ділянках, інтерпретованих як місця для виконання певних операцій, спостерігалася підвищена концентрація знарядь (скребачок, різців, пластин і відщепів з ретушшю). Знайдено рештки округлих ям діаметром 0,6–1,0 м і завглибшки до 1,0 м, на дні яких суцільним шаром залягали відходи обробки кременю (відщепи, уламки, луски). На периферії кожної крем'яниці зафіксовано по 1–2 овальні лінзи насиченого попелом піску діаметром 1,0–1,8 м і завтовшки 0,5–0,6 м. Очевидно, лінзи попелястого піску є рештками вогнищ.

Для виготовлення знарядь використовували світлий зернистий кремій сірих, жовтих і рожевих відтінків із покладів Східної Волині. Знайдено численні двоплощинні човнуваті нуклеуси, характерні пластини, вістря з пласкою ретушшю насадку з боку черевця, різноманітні різці та кінцеві скребачки на пластинах, сокири. Техніка обробки знарядь та їх форма переконливо свідчать про належність стоянки до свідерської культури. Однак наявність правильних конічних нуклеусів для отримання регулярних пластин указує на початок трансформації свідерської індустрії у постсвідерську. Отже, згадані комплекси можна вважати пізньосвідерськими та умовно датувати рубежем льодовикової доби та геологічної сучасності, тобто близько 10 тис. років тому (Zaliznyak L. L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. Berlin, 1995. P. 23.).